

1525. aasta Liivimaa keeltes trükised Euroopa raamatuloolisel taustal

KASPAR KOLK

Tallinna Ülikooli ajaloo instituudi teadur,
Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu vanaraamatu peaspetsialist,
Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonna raamatukoguhoidja
kaspar.kolk@ut.ee

Teesid: Artikli eesmärgiks on vaadelda 1525. aasta Liivimaa keeltes trükiseid nende tekke-aja raamatuloolises kontekstis ning ümber hinnata levinud seisukohti nende sisu ja saamisloo kohta, mis seni tuginevad suuresti Paul Johanseni hüpoteesidele. Toetudes Johannes Brandese märkmeraamatu sõnastusele ning esimeste saksakeelsete luterlike liturgiliste trükiste üldisele koostamispraktikale on tõenäoline, et 1525. aasta missatrükised kujutasid endast väikesi, ühekahe trükipoogna mahus jumalateenistuse tekstide valimikke, mis sisaldasid vaid kõige peamisi tekste, nagu näiteks armulauateenistus, ning võib-olla valikut palveid või laule, mitte terviklikku jumalateenistuse käsiraamatut. Selliste trükiste koostamine ja avaldamine sai olla lühikese aja jooksul jõukohane ühele-kahele autorile, kes võisid tegutseda omal algatusel, ilma linnade või muude institutsioonide toeta, ning trükkida võidi need mujalgi kui Wittenbergis, nagu ka varaseid saksakeelseid luterlikke missatrükiseid avaldati pigem mujal.

Märksõnad: jumalateenistus, luterlus, missa, raamatulugu, raamatuteadus, reformatsioon

Juba pool sajandit on 1525. aastast pärinevad napid ülestähendused esimese teadaoleva eesti keelt sisaldava trükise (kunagise) olemasolu kohta andnud võimalust pidada eestikeelse trükisõna ümmargusi tähtpäevi ning kinnistanud väljaande positsiooni keskse teetähisena eesti keele ja kultuuri arengus, haritud ja euroopalikuks rahvaks saamise teekonnal, saades seeläbi eesti ajaloolise eneseteadvuse enesestmõistetavaks koostisosaks. Teaduskirjanduses on see leidnud siiski suhteliselt katkendlikku tähelepanu, peamiselt samuti veerand-sajandilise intervalliga korduvail juubeliaastail. Mõneti pole see üllatav, kuna

säilinud pole ühtegi eksemplari, isegi mitte katket, ning ainus tuntud sekundaarallikas trükise iseloomust selget pilti ei anna. Sellegipoolest ei tundu ülearune pöörduda veel kord teema juurde tagasi, et püüda paigutada väljaanne oma aja Euroopa laiemasse raamatuloolisse konteksti ning avada selle võimaliku tausta ja saamisloo uurimises võimalusi, millest seni on osaliselt mööda vaadatud.

Käesoleva artikli eesmärgiks on vaadelda 1525. aasta Liivimaa keeltes trükiste ilmumist Euroopa raamatumaailma keelelise mitmekesisistumise protsessi üldisel taustal 16. sajandi esimesel poolel ja eriti luterliku reformatsiooni kontekstis ning analüüsida, mida uut võimaldab trükiste kohta öelda sama aja üldine tärkava protestantluse trükikultuur. Mis keeltes ja kui palju trükiti enne Lutherit ja milliseid muutusi tõi sellesse reformatsioon? Seejärel tuleme oma uurimisobjektile – Liivimaa keeltes trükitud luterlikele jumalateenistuse tekstidele – natuke lähemale ning käsitleme nende võimalikku sisu ja vormi teiste, säilinud varaluterlike liturgiliste väljaannete näidete najal. Artikkel jaguneb nelja põhiossa. Esiteks peatume allikal ja trükiste uurimislool alates neid puudutavate teadete esmasest publitseerimisest kuni viimase ajani. Seejärel vaatleme Euroopa trükitoodangu keelelist jaotust 1525. aasta seisuga arvuliste näitajate valguses, eelkõige bibliograafiliste andmebaaside andmete põhjal. Kolmandaks heidame pilgu luterliku trükisõna keelelise mitmekesisistumise muustritele 1520.–1550. aastail, et mõista paremini konteksti, kuhu esimesed Liivimaa keeltes trükised saabusid. Viimaks vaatleme lähemalt esimesi saksa-keelseid protestantlikke liturgilisi trükiseid kuni aastani 1525, et kaaluda, mida täpsemalt võis sisaldada Liivimaa keeltes jumalateenistuse tekstide väljaanne.

Eelmärkusena olgu mainitud, et „esimese eestikeelse raamatuna“ tuntud väljaannet nimetatakse siin artiklis üldiselt „Liivimaa (rahva)keeltes trükis(t)eks“. „Liivimaa rahvakeeltes“ seetõttu, et nagu teada, ei ole seni konsensust, milline oli kolmas keel eesti ja läti keele kõrval, ning seda teemat siinkohal pikemalt uuesti ei käsitleta, kuna uusi tõendeid pole vahepeal lisandunud. „Trükiseks“ aga seepärast, et esiteks ei ole rahvakeelseid „missasid“ ka allikas päris otsesõnu raamatuks nimetatud, teiseks aga võib raamatu nimetus tänapäeva lugejas puhtsubjektiivselt tekitada ettekujutuse suhteliselt mahukast väljaandest, ent nagu artikli neljandas alaosas näeme, oli kõnealuse väljaande näol pigem tegu üsna väikesemahulise trükisega.¹

1. ALLIKAST JA UURIMISLOOST

Nagu teada, põhineb kogu teadmine Liivimaa rahvakeeltes trükiste olemasolu kohta 1525. aastal ühel allikal, mille tõi teaduse ja avalikkuse vaatevälja 1958. aastal Wilhelm Jannasch oma „Lübecki reformatsiooni ajaloos“ (Jannasch 1958: 156–158, 377–378). Jannasch tugines palju tollaste sündmuste ühe olulisema teadaoleva tunnistaja, toomdekaan Johannes Brandese peetud toomkapiitli protokolliraamatule, mida oma iseloomu poolest võiks nimetada ka päeva- või märkmeraamatuks. Neli sissekannet ajavahemikust 8.–24. november 1525

puudutavad tollal veel ametlikult katoliiklikus Lübeckis konfiskeeritud vaati täis luterlikke raamatuid, sealhulgas Liivimaa rahvakeeltes, mida keegi kaupmees oli üritanud saata laevaga Riiga. Jannaschi viitest innustust saades avaldas Paul Johansen Lübecki arhiivist saadud fotokoopiate põhjal trükiseid puudutavad teated aasta hiljem juba väheste väljajätetega transkribeerituna (Johansen 2005a: 227–230 [1959]). Toomkapiitli protokolliraamatu terviktekst on hiljem ilmunud ka omaette allikapublikatsioonina (Prange 1993). Eesti lugejale on katkeid nii ladinakeelses originaalis kui ka eesti tõlkes ja vajalike selgitustega põhjalikult tutvustanud Jüri Kivimäe (1975: 198–200; 2000: 15–18). Seetõttu neid siin üleni korrata pole vaja ning võib piirduda vaid käesoleva käsitluse seisukohast kõige olulisemate punktide väljavõtetega.

Niisiis kirjutab Brandes 8. novembri sissekandes, et eelmisel õhtul on esmalt toompraosti, seejärel Brandese endaga nõu pidanud Lübecki raesekretär, kes teavitas, et kinni on peetud *vas plenum libris Lutterianis, eciam missas in vulgari Livonico, Lettico et Estonico*, 'vaat täis luterlikke raamatuid, ka (või: isegi) missasid liivi(maa), läti ja eesti rahvakeeles' ning kaupmees koos kahe abilisega, kes üritasid seda Riiga suunduvale laevale toimetada. Millal sündmused toimusid, pole täpsustatud, aga ilmselgelt äsja. See ongi ainus kord, kui Liivimaa keeltes raamatuid (missasid) otsesõnu mainitakse. Trükiste sisust sel korral rohkem juttu ei ole, kui välja arvata protseduuriline küsimus, kas põletamise korral tuleks eraldada saadetises leiduvad (võimalikud) „head“ (*boni*) raamatud „halbade“ (*mali*). Järgmise, 9. novembri sissekande järgi oli toomkapiitel samal hommikul asja arutanud. 11. novembril uurisid raamatuid teoloogia-doktorid Gerhard Frille ja Wigbold de Meppis.

Ning nad tuvastasid neist pealkirjadest, et [raamatud] on luterlikud, nii ristimisvormeli kohta rahvakeeles kui ka teistes raamatu(ke)s, nimelt missalaulmise vormelist rahvakeeles. [---] Siiski olid mõned [neist] (kokku) segatud, mida nad lugeda ei suutnud.

[Et comperiebant ex titulis eisdem esse Lutterianos, tam super forma baptizandi in vulgari quam eciam in aliis opusculis, videlicet de forma canendi missam in vulgari. [---] Verumtamen aliqui erant commixti, quos legere non poterant.]

Mõnevõrra konarliku mõttelõngaga tekstikatke eesti tõlge on siinkohal taotluslikult sõnasõnaline. Selles sissekandes on niisiis esimest korda natuke lähemalt juttu saksa rahvakeelsete – kuigi saksa keelt veel ei nimetata – raamatute sisust: ristimisvormeli kohta rahvakeeles ja missalaulmise vormelist rahvakeeles. Lisaks leitud „(kokku) segatud“ (*commixti*), st ilmselt muu- või mitmekeelsete raamatute kohta ei saanud doktorid midagi öelda. Mingit muud sorti luterlike raamatute (peale liturgiliste, kirikutalituste korraldust puudutavate) olemasolu kohta vaadis üheski sissekandes otsesõnu juttu ei ole. Viimases asja puudutavas kandes 24. novembrist on veel põgusalt mainitud

samade doktorite aruannet 9. novembril uuritud raamatute kohta, mida nüüd on otsesõnu nimetatud saksakeelseiks (*libros in vulgari Theutonico*), mille osas nad „tuvastasid, et need on ketserlikult luterlikud“ (*compererunt, quod sunt heretice Lutteriani*) ja väärivad seetõttu põletamist. Kas ja millal põletamine toimus, on teadmata, ning ka raamatute sisu kohta rohkem tõendeid ei ole.

Andmete esmaavaldaja Wilhelm Jannasch (1958: 156–158) käsitles Liivimaale määratud trükiste teemat kujuneva konfessionaalse tsensuuri kontekstis suhteliselt põgusalt, illustreerimaks tollal veel katoliikliku Lübecki toomkapiitli ja rae kõhklusi ja ettevaatlikku tegutsemist võitluses reformatsiooni vastu. Paul Johanseni aasta hiljem ilmunud artikkel oli juba üksikasjaline analüüs, mis esitas osalt üsna lennukaid hüpoteese trükiste saamisloo kohta (Johansen 2005a [1959]). Johansen koondas tähelepanu väljaannete, eriti põliskeeltesse tehtud tõlgete võimaliku saamisloo küsimusele, esitades rekonstruktsiooni sellest, mida raamatuis avaldatud tekstid ja tõlked tema veendumuse kohaselt endast kujutasid ning kuidas need valmisid, trükki toimetati ja trükiti. Väljaannete koostamise võimalike algatajatena nägi ta Riia reformaatoreid Andreas Knopkenit ja Silvester Tegetmeyerit ning Tartus tegutsenud Melchior Hoffmanni, läti ja liivi keelde tõlkimise omistas aga Riia mittesaksa jutlustajatele Nicolaus Rammile ja Johannes Eckile ning eesti keelde vahendamise Tartu Jaani kiriku õpetajale Franz Wittenile (*ibid.*: 232–233). Hoffman pidi käsikirja 1525. aasta suvel ka Wittenbergi toimetama ning seal sellele Lutheri heakskiidu saama, misjärel see samas Hans Luffti trükikojas trükiti. Kogu protsessi nimetab Johansen „eriaktsiooniks“ (*Sonderaktion*), mille eesmärgiks oli Liivimaa vasttekkinud evangeelsetele kirikutele jumalateenistuse tekstide hankimine, ning eeldab märkimisväärset koordineeritust Liivimaa linnade ja vaimulike vahel, eriti kui arvestada väga piiratud aega ja tolleaegse kommunikatsiooni kiirust.

Paul Johanseni põhjalik käsitus on suuresti määranud kogu järgneva arutelu kulu kuni selleni välja, et paljud hilisemad autorid on piirdunud kas tema seisukohtadega refereerimise või tema hüpoteesi üksikute aspektide kritiseerimisega. Uudset on välja toodud vähe, alternatiivsed hüpoteesid pole üldiselt olnud veenvamad kui Johanseni oma. Johansen (re)konstrueeris sündmuste käigu paljus nii-öelda ettevaatavalt, analoogsena sündmustele, mis juhtusid mõnevõrra hilisemal ajal. Et väljaanded trükiti Wittenbergis Hans Luffti trükikojas, on selgelt inspireeritud Wanradt–Koelli katekismuse kümme aastat hilisemaist ilmumise asjaoludest, kuid 1525. aasta kontekstis pole need kaugeltki ainumõeldavad valikud (vrd ka Kivimäe 2000: 29).² Sisult pidas Johansen Liivimaa keeltes „missasid“ lähedaseks Lutheri 1526. aastal ilmunud Saksa missale ja/või Johannes Briesmanni 1530. aasta Riia jumalateenistuskorrale, kuid trükiste avaldamise ajal oli nende tekstide kujunemine paratamatult alles alg- või veelgi varasemas järgus (sellest natuke lähemalt artikli viimases osas). Nii tuleb pisut etteruttavalt tõdeda, et kuigi paljud punktid Johanseni hüpoteesist on ükshaaval vähem või rohkem võimalikud, ei saa pidada kuigi ootuspäraseks kõigi nende (või paljude neist) kokkusattumist, mis võinuks viia trükiste

sünnini. Sündmuste ahel, selle läbiviijad ja valminud trükised võisid olla ka märgatavalt teistsugused.

Johanseni artiklist tõukudes asusid peagi tema järeldestega väitlusse kaks välisläti uurijat: põgusamalt teemat esimesena läti keeles tutvustanud keeleteadlane Kārlis Draviņš (1960) ning põhjalikumalt usundiloolane Haralds Biezais (1961), kes tõid diskursusse sisse n-ö keeleküsimuse, mis sestpeale ongi kõige elavamalt, õieti algusest peale lausa kirglikku arutelu tekitanud. Ka eesti keeles ilmusid teated leiu kohta esmalt paguluses (Mägiste 1960). Kodu-Lätis avaldas uudise peagi Kārlis Egle (1960), kelleni see oli jõudnud Paul Aristelt, kes olevat plaaninud pühendada teemale omaette artikli, mis aga siinkirjutaja teada ei valminud. Nii ilmusid teated Kodu-Eestis lühivormis trükis ilmselt alles 1965. aastal (Siirak 1965: 112). Põhiliselt piirdusid viimati nimetatud autorid (samuti Alttoa 1974: 678) Johanseni artikli refereerimisega. Kui esimestel aastatel reageerisid kiiremini peamiselt läti uurijad, siis alates 1975. aastast on rohkem arutelu edasi viinud eesti aja- ja kultuuriloolased. Kõige hõlmavamalt pärast Johansenit on trükiste võimalikku sisu ja saamis-lugu ning taustaks olevaid sündmusi käsitlenud Jüri Kivimäe, kes muuhulgas vaatas kriitiliselt üle mitmed Johanseni järelused ja oletused, märkides näiteks, et Tartus leidis teisigi protestantlikke vaimulikke peale Johanseni nimetatute, kes võinuks trükise autorina kõne alla tulla, ning Wittenbergis veelgi olulisi Lutheri-trükkaleid peale Hans Luffti jne (Kivimäe 1975: 205, 207; 2000: 24, 29). Raamatuteadlastest on Eesti raamatuloo üldkäsitluse raames oma panuse andnud Voldemar Miller (1978: 22–23) ja omaette artikliga Liivi Aarma, pannes rõhku peamiselt trükiste oletatavale sisule (2001). Nii eelmisel kui viimasel raamatuaastal tuli erandlikuma hüpoteesiga välja Inna Põltsam (2000; Põltsam–Jürjo 2026), oletades, et 1525. aasta trükiste näol oli tegu hoopis humanistliku katoliikliku kirjavara; viimati sekundeeris talle lähedase seisukohaga Aldur Vunk (2026). Nii Vunk (*op. cit.*) kui Kivimäe (2026) vaatasid üle hulga aja üle ka keeleküsimuse.

Rahvusvaheliselt on teade 1525. aasta Liivimaa keeltes trükiste kohta jäänud Euroopa reformatsiooni raamatu- ja kirjakultuuriloos peaaegu täiesti tundmatuks. Näiteks 1990. aastal esmakordselt ilmunud ja siiani üks mõjukamaid reformatsiooniaja raamatuloo kogumikke „Reformatsioon ja raamat“ (Gilmont 2016), mis pretendeerib üleeuroopalisele hõlmavusele, eesti- ja läti-keelset reformatsioonisajandi trükisõna ei maini. Liivimaa keelte puudumine ses kogumikus pole küll erand: samuti ei leia nimetamist küllalt mahukas sloveenikeelne kirjavara, mõne sõnaga on mainitud islandi-, horvaadi-, leedu- ja preisi-keelse protestantliku trükisõna sündi (Flood 2016: 31, 76; Riising 2016: 434). Kuigi enamik eesti esimesi trükiseid on tõepoolest hävinud, pole ei nimetatud väljaandes ega ka näiteks luterliku katekismuse sünni käsitlustes tähelepanu pälvinud ka Wanradt-Koelli katekismus, mis oli üks esimesi mittesaksa (või ladina) katekismusi ja saksa keeles korralikult publitseeritud (vt Weiss & Johansen 1930). Saksamaal on varase reformatsiooni kirjasõna uurimine,

mis tugineb suuresti luterlike teoloogide loodud paradigmadele, keskendunud pea jäägitult saksakeelsetele tekstidele. Thomas Kaufmann (2015: 33) on osutanud reformaatorite ja nende vastaste ladinakeelsete väiketrukiste vähesele uurimisele, mis aitaks asetada Saksa reformatsiooni paremini üleeuroopalisse konteksti, kuid teises suunas vaadates on veelgi enam vaeslapse osas tollal Balkanist Skandinaaviani ulatunud „saksa kultuuriala“ ääremail kõnelnud väikekeeltes väljaanded, mis lisaks muule peaksid kuuluma Saksamaa raamatulukku ka seetõttu, et trükitud on nad enamasti Saksa trükikeskustes. Kuigi reformatsiooni mõju Euroopa ääremaade keelte trükisõna sünnile pole uurijaile faktina teadmata, jääb see sageli siiski vahemärkuseks (nt Kaufmann 2017: 120; 2019: 223) ning nii ei ole protestantluse varast levikut väikeste keelte trükisõnas üldistavalt põhjalikumalt käsitletud ja selle juures toimivad mustrid on suuresti avastamata. Nii on ka 1525. aasta Liivimaa keeltes trükiseid laiemalt tollase luterliku raamatukultuuri konteksti seadmata. Sedasi polegi ehk juhus, et saksa reformatsiooniajastu raamatukultuuri üks produktiivsemaid uurijaid Thomas Kaufmann (2025) äsjasel juubeliaastal Liivimaa keeltes väljaannete kunagise olemasolugi pikemata kahtluse alla pani. Paremini kajastub väikeste keelte trükisõna kujunemine alles piirkondlikule, Põhja-Euroopa tasandile liikudes, ent üldjuhul on sellistes käsitlustes põhirõhk kirjakeele ja kristlike tekstide tõlkimise ajalool või laiematel kultuurimõjudel, sageli esimeste luterlike sajandite pikemaajalises perspektiivis, mitte raamatukultuuriloolistel aspektidel (nt Tuchtenhagen 2005; Czaika & Holze 2012; Kauko & Norro *et al.* 2019). Kokkuvõttes on juba viidatud Johanseni ja eesti autorite artiklid ainukesed, milles on üritatud avada 1525. aasta väljaannete mõningaid aspekte Euroopa raamatuloolisel taustal.

1525. aasta trükiste uurimisloos on keskendutud põhiliselt kahele teemale: nende saamisluгу ja sisu ning keelte küsimus. Trükiste sisu üle arutlemisele on pühendatud käesoleva artikli viimane osa; keelte temaatikast olgu siinkohal tehtud ainult kiire kokkuvõte. Teatavasti on põhiline küsimus tekkinud sellest, kuidas tõlgendada allika tekstis esineva kolme Liivimaa keele määratluse *in vulgari Livonico*, *Lettico et Estonico* esimest liiget *Livonico* (kaks ülejäänut – läti ja eesti – pole uurijates lahkarvamusi tekitanud). Andmete esmapublitseerija Wilhelm Jannaschi jaoks arvatavasti seda küsimust ei olnud: tõlkides *livländischer* ('liivimaa') ei pruukinud ta keskaegse Liivimaa keelelise mitmekesisuse peensustest üldse teadlik olla. Ka Paul Johansenil õieti küsimust ei tekkinud: *in Livonico* vasteks on tal kõhklematult liivi keel ning olulisel kohal on näidata, et liivi (ja läti) keelde tõlkijaks võis hästi sobida oletatavasti liivi juurtega Riia Jakobi kiriku mittesaksa jutlustaja Nicolaus Ramm (Johansen 2005a: 232–233). Sama seisukohta järgis Julius Mägiste (1960; 1970), kes täpsustas Johanseni pakutud Rammi perekonnanime võimalikku liivi etümoloogiat.

Kahtlused liivikeelse trükise võimalikkuses tekivad esimestes läti uurijates. Esmalt tõlgendas Kārlis Draviņš (1960) oma lühemas ülevaates eeltoodud fraasi kui 'Liivimaa rahvakeeles, [see tähendab] läti ja eesti keeles'. Harald

Biezais pühendas sellele, et näidata, et liivi keelt trükistes olla ei saanud, kaks artiklit, võttes esialgu (Biezais 1961) omaks Draviņši tõlgenduse ning tuues välja, et *lingua Livonica* tähendas 16. sajandil Liivimaal kõneldavat keelt, mille konkreetne tähendus sõltus kontekstist; näiteks Biezaisi toodud mujalt pärit näiteis tähendab see läti keelt. Kui Johansen (1962) oli oma vastulauses näidanud, et grammatiliselt kahe keele variant hästi ei sobi ning et ka liivi keelest on 16. sajandi allikais siiski vahel juttu, avaldas Biezais oma artikli tosin aastat hiljem ümber töötatuna, kaldudes nüüd seisukoha poole, et keeli oli siiski kolm, ent läti ja eesti keele kõrval oli mõeldud Liivimaa saksa keelt, nagu olid vahepeal pakkunud juba kodu-Läti uurijad Aleksejs Apinis ja Jānis Zemzaris (1966: 155), ning tuues näiteid fraasi *in vulgari Livonico* kasutusest ses tähenduses 16. sajandil (Biezais 1973: 28). Johanseni ja Biezaisi seisukohtade kokkuvõtteks ei saa siiski märkimata jätta, et vähemalt sama palju kui vähesed olemasolevad tõendid, mõjutasid mõlema poole argumentatsiooni ka isiklikud tunded ja veendumused uuritava objekti suhtes. Kui ka eesti ajaloolased kaldusid vahepeal pigem kõhklema liivi keele võimalikkuses 16. sajandi trükisõnas, siis päris viimasel ajal on võimalikkust mööndud siiski nii Eestis (Kivimäe 2026; Vunk 2026) kui Lätis (Vilks 2025: 74). Kuna mõlemad pooled on oma argumendid piisavalt välja toonud, siis käesolevas artiklis seda teemat rohkem ei käsitleta. Lõplikku selgust ses osas oleks kahtlemata võimalik saada ainult siis, kui leitaks trükis(ed) ise või ilmneks muul viisil uusi tõendeid.

2. RAHVAKEELTES TRÜKISÕNA ENNE 1525. AASTAT

Millisesse keeltemaailma eestikeelne raamat saabus? Järgnevalt on raamatuvara keelelist mitmekesisust esimese umbkaudu kolmveerand sajandi jooksul (umbes 1454–1525) vaadeldud eelkõige väljaannete arvu kajastavate andmete põhjal. Statistilise ülevaate saamiseks on kõige otstarbekam kasutada Universal Short Title Catalogue'i (USTC, <https://www.ustc.ac.uk/>) abi. USTC koondab rahvusbibliograafiate ning teiste bibliograafiliste andmebaaside ja repertooriumite kirjeid kuni 1700. aastani kõikjal maailmas ilmunud trükiste kohta kombineerituna paljude raamatukogude elektronkataloogide andmetega. Eri päritolu andmete põhjal on iga väljaande kohta moodustatud üks kirje, mis sisaldab nii bibliograafilisi kui kogutud leidumusandmeid ning võimalusel viiteid digiteeritud eksemplaridele. Praeguse seisuga on portaalis kirjed 1,6 miljoni väljaande ja nende ligi 7 miljoni eksemplari kohta (<https://www.ustc.ac.uk/about>, 24.05.2026). Kuigi andmebaas täieneb pidevalt üha uute raamatukogude andmetega, saab juba seni lisatud rahvusbibliograafiate andmete põhjal piisavalt hea ülevaate trükiste publitseerimise muustritest esimese kahe ja poole sajandi jooksul. Nii on käesolevas artiklis edaspidi arvuliste näitajate puhul tuginetud üldjuhul USTC andmetele, mida on kohati täiendatud viidetega samalaadsete tulemusteni jõudnud varasematele autoritele. Osalt on andmeid ka muude bibliograafiate põhjal kontrollitud, kuid olulisi vastuolusid

pole ilmnenud. Saksa keeleruumi alal 16. sajandil ilmunud trükiste bibliograafiliste andmete osas on edasises põhiliselt viidatud Saksa selle valdkonna rahvusbibliograafiale (VD16).

Pea kolmveerand sajandit domineeris raamatuturul mäekõrguselt ladina keel. 1525. aasta seisuga oli ladina keeles ilmunud üle 50 000 (praegu teadaoleva) väljaande, kõigis teistes keeltes kokku alla 30 000. 1521. aastani (k.a) trükiti absoluutne enamus raamatuid (väljaandeid) ühe aasta lõikes alati ladina keeles. Keeleline mitmekesisustumine algas siiski varakult: kaasaegsetest keeltest jõudis esimesena trükki saksa keel teadaolevalt 1454. aasta lõpus – seega samal aastal kui Gutenbergi 42-realine Piibel – kuuelehelise „Türkenkalenderiga“ (GW M19909). Ent alles 1522. aastal ületas kaasaegsetes keeltes ilmunud trükiste koguarv esmakordselt ladinakeelsete oma ning 1523. aastal ilmus juba üksi saksakeelseid väljaandeid rohkem kui ladinakeelseid (vastavalt 1176 ja 1042). Selle põhjustas luterlik „raamatuplahvatus“, mille käigus Lutheri ja ta kaasvõitlejate ning mõningal määral ka kriitikute suuremalt jaolt rahvakeelsed teosed raamatuturu üle ujutasid ja üha uute osasaajate meeli erutasid, andes sellega hoogu uue usutunnistuse kiirele levikule (vrd nt Moeller 1979: 30–31; Edwards 1994: 14–28; Neddermeyer 1998: 435, 521–524; Flood 2016: 43–44). Kuigi 1490. ja 1500. aastatel oli itaalia keel jõudnud saksa keelele üsna kannule ja prantsuse keel ajuti isegi mööda, oli 1525. aasta seisuga luterliku pöörde mõjul ikkagi 40% kõigist seni ilmunud rahvakeelsetest väljaannetest trükitud saksa keeles. Varase reformatsioonija keeleline „anomaalia“ ei kestnud raamatuturul siiski kaua. Alates 1526. aastast ilmus ladinakeelseid väljaandeid taas rohkem kui üheski rahvakeeles trükiseid ning veel umbes sajandi võis nende osakaal küündida absoluutse enamuse künnisele või vahel üle sellegi, enne kui uued keeled 17. sajandi teisel veerandil lõpuks otsustavalt juhtkoha võtsid.

Tabel 1. Trükitud raamatud rahvakeeltes kuni 1525. aastani (kaasa arvatud, arvud tähistavad teada olevate väljaannete arvu, enamasti USTC andmetel)³

saksa	12 002	taani	42
prantsuse	6399	rootsi	14
itaalia	5497	poola	12
hispaania	1999	horvaadi (serbia)	10–15
hollandi	1536	ruteeni	4
inglise	909	(uus)kreeka	3
katalaani	408	friisi	1
tšehhi	254	armeenia	1
portugali	77	bretooni	1

Nagu tabelist näha, oli enne 1525. aastat teadaolevalt ilmunud trükiseid 18 rahvakeeles, sh üle tuhande nimetuse viies ja üle saja veel kolmes keeles (vt tabel 1). Vähegi arvestataval hulgal oli raamatuid trükitud siiski eelkõige vaid (16. sajandi alguse seisuga) põhiliste suveräänsete võimkondade peamistes rahvakeeltes. Üksnes suurimas – Pühas Rooma Keisririigis – oli lisaks saksa keelele rohkelt raamatuid ilmunud ka kahes suurimas piirkondlikus, hollandi ja tšehhi keeles, mille kõnelemisalad olid ühtlasi majanduslikult heal järjel piirkondlikud võimukeskused. Ääremaiste väiksemate kuningriikide põhikeeltes oli üldjuhul ilmunud alla saja raamatu ning poliitiliselt tagasihoidlikumal positsioonil keeltes vaid üksikud. Ida- ja kagupoolse Euroopa suuremadki rahvakeeled ning mõnede Lääne-Euroopa väiksemate võimkondade põhikeeled, rääkimata enamikust poliitilise mõjuta piirkondlikest keeltest ei olnud selleks ajaks veel trükki pääsenud. Erandina sündisid horvaadi, uuskreeka ja armeenia esimesed trükised tänu 16. sajandi alguse suurimas trükikeskuses Veneetsias elanud omakeelsele diasporaale või Veneetsia lähedusele.

Nii olid Liivimaa keeltes trükitud luterlikud missad ühed esimesed trükised, millega murti trükikunsti riikliku esinduslikkuse ja piirkondlike prestiižkeelte barjäär. Nagu juba viidatud, esitati just Eesti raamatu juubeliaastal ka küsimus, kas see üldse sai nii olla: kas andmed Liivimaa keeltes trükiste kohta on usaldusväärsed (Kaufmann 2025). Et siiski ei ole mingit põhjust neis teadetes kahelda, näitab esmalt juba ainult kümme aastat hilisem Wanradt-Koelli katekismus ning hilisemad 16. sajandi eestikeelsed katekismused, mis pole säilinud (vrd Johansen 2005b [1935]; Altof-Telschow 2000; Kivimäe 1993; Kivimäe 2025). Need keskeltläbi vähemalt kord aastakümnes ilmunud väljaanded (millega liituvad veel lõpuni viimata jäänud üritused) näitavad, et vajadust kohalikes keeltes vaimuliku kirjavara järele tajuti järjepidevalt. Ning samavõrd annavad teadete usaldusväärsusele kinnitust järgmised uued trükikeeled, mis samuti kujunesid luterlikul alal ning esmalt just luterliku usutunnistuse ja õpetuse levitamiseks – soome, leedu, preisi, islandi ja sloveeni –, millest kohe natuke lähemalt juttu tuleb. Et esimesed selles reas olid just Liivimaa keeled, tuleb evangeelse kirikukorralduse, jumalateenistuse ja õpetuse erandlikult kiirest omaksvõtust Liivimaal, alates suurematest linnadest, võrreldes teiste nimetatud keelte kasutusala dega, ent sisuliselt kuulutab see ette luterluse üldist mustrit õpetuse levitamisest rahvakeeltes.

3. LUTERLIKU TRÜKISÕNA LEVIK TEISTESSE RAHVAKEELTESSE

Lutheri kirjutised leidsid tee teiste rahvakeelte trükisõnasse teadaolevalt alates 1520. aastast, kui ilmusid esimesed tõlked geograafiliselt ja kultuuriliselt lähedastesse hollandi ja tšehhi keelde.⁴ Madalmaades oli lugemisoskus kuigivõrd levinud ka keskkihis ning isegi maarahva hulgas, mis võimaldas Lutheri ideedega end vahetult kurssi viia paljudel (Johnston 2016: 175–177). Nii ilmusid hollandi tõlkes eelkõige samad Lutheri väikesemahulised harivad teoloogilised ja

eksegeetilised teosed, mis levisid massiliselt saksa keeleski, nagu „Kümne käsu seletus“, „Kiriku Paabeli vangipõlvest“, Magnificati ning teiste kirjakohtade seletused. Alates 1522. aastast ilmus arvukalt Uue Testamendi ja vähesel määral teistegi Piibli raamatute luterlikke tõlkeid. Jan Husi pärandina tugeva reformiliikumise taustaga Tšehhis, mille haritlaskonnal kujunesid varakult lähedased suhted Lutheriga, täiendasid Lutheri tõlked juba varasemat omakeelset vaimulikku mõttevahetust ning mõjutasid kohalike reformimeelsete autorite mõtte arengut. Sisult olid need sarnaselt hollandi tõlgetele läbilõige saksa keeles ilmunust: Lutheri armulauaõpetus, kaitsekõne Wormsi riigipäeval, „Kristlase vabadusest“, „Vaimulike ametisse seadmisest“ ja teised. Piiblitõlkel oli Tšehhis juba pikaajaline traditsioon (Bohatcová 2016: 396–404). Prantsusmaal levisid Lutheri ideed esmalt haritlaste ja vaimulike seas laialdaselt ladina keeles, omakeelse reformatsiooniidee levikut märgistasid alates 1523. aastast humanistlikud Uue Testamendi väljaanded. Esimesed prantsuse tõlked Lutheri õpetuslikest ja poleemilistest teostest ilmusid 1524/1525. aastal (Higman 2016: 104–107). Kõigis neis maades tekitasid reformatsiooniideed elava mõttevahetuse ja leidsid kiiresti enam või vähem poolehoidjaid, kuid tulemusliku tagakiusamise tõttu vähemalt esialgu laiemat kandepinda ei saanud. Kuna neil mail sel ajal eraldi protestantlikke kirikuid ei kujunenud, ei tekkinud võimalust ka evangeelse jumalateenistuse sisseseadmiseks ega vajadust selle tekstide järele.

Tabel 2. Esimesed luterlikud väljaanded rahvakeeltes 1520. aastatel

hollandi:	1520–1525 Luther – 23 1522–1525 Piibel (pms Uus Testament) – u 30
tšehhi:	1520–1525 Luther – 11 1525 Uus Testament
prantsuse:	1525 Luther – 7
itaalia:	1525 Luther – 1
taani:	1524 Uus Testament – 2 1526 Luther, 1528 jumalateenistuse kord
rootsi:	1526 Uus Testament, luterlaste teoseid 1529 käsiraamat

1520. aastate keskpaiku hakkas luterlik trükis jõudma ka nende alade keeltesse, kus luterlus pikemalt pidama jäi. Levikusuund oli valdavalt põhjakaarde, poliitilises mõttes Euroopa äärealale, kus tsiviilvõim oli suuresti fiskaalsetel kaalutlustel varmas reformatsiooni läbi viima, ning vähemal määral ka ida ja kagu poole. Uued luterlikud trükikeeled olid väiksema kõnelejate arvuga kui esimese laine omad. Taani keeles ilmus esimese luterliku väljaandena 1524. aastal Wittenbergis Uue Testamendi kaks trükki, mille avaldamise korraldas aasta

varem tagandatud ja pagendatud reformatsioonimeelne kuningas Christian II (Riising 2016: 437–438). Esimene Lutheri tõlge ilmus 1526. aastal, pärast tolerantsikuulutust 1527. aastal ilmus alates järgmisest aastast juba hulganisti reformaatorite raamatuid, mida trükkalid andsid välja vabaturu põhimõttel (*ibid.*: 435–445; Undorf 2021: 22–23). Esimese taanikeelne missaraamat (rohkem Nürnbergi kui Lutheri „Deutsche Messe“ eeskujul) koostati 1528. aastal Malmös, mis kujunes neil aastail evangeelse liikumise peamiseks keskuseks Taanis (Riising 2016: 439). Rootsis toimus aastatel 1526–1540 kuningavõimu range kontrolli all järkjärguline reformatsioon, mis hõlmas trükimonopoli ja väljaannete riigi korraldusel rahastamist. Sel tasemel tsentraliseeritus oli luterluse varase leviku etapis ainukordne. Pea kogu trükisõna oli neil aastail rootsikeelne ja usuline, ent seejuures mitte poleemiline, vaid peamiselt hariv või kirikukorralduslik. 1526. aastal juhatas luterliku kirjavara sisse rootsikeelne Uus Testament ja Lutheri „Palveraamatukese“ tõlge; 1529 ilmus kirikukäsiraamatu esimene väljaanne. Suurema osa väljaandeist kirjutas, tõlkis või toimetas Wittenbergis õppinud Olaus Petri, kes oli oma karjääri tipul aastail 1531–1533 kuningriigi kantsler (Kick 2016: 450–460). Kui Rootsi trükimonopolil saabus pärast suure hulga esmavajaliku rootsikeelse usulise kirjanduse avaldamist mõningane hingetõmbehetk, avanes sobiv võimalus soome trükisõnale aluse panemiseks. Küll mitte kuningavõimu olulisel rahalisel toel, kuid siiski soosingul ilmus aastail 1543–1552 soome keeles üheksa teost, mille põhiliseks algatajaks, autoriks, koostajaks ja tõlkijaks oli kohalikku päritolu ja Wittenbergis õppinud Mikael Agricola, alul Turu toomkooli rektor, hiljem Turu piiskop: aabits-katekismus, palveraamat, Uus Testament, kiriku käsiraamat, missa kord, psalter jne (Häkkinen 2015: 53–75; Lavery 2021: 75–83).

Natuke hiljem kui põhja poole, ja lõppkokkuvõttes vähese eduga levis luterlik trükisõna uutele keealadele ida ja kagu suunas. Leedu raamatule pani aluse Martynas Mažvydas, kes 1547. aastal avaldas luterliku katekismuse koos mõnede palvete ja lauludega, hiljem veel teisi kirikulaule ja ristimiskorra; pärast Mažvydase surma 1566. aastal ilmus täielik lauluraamat ja muidki tekste (Kaunas & Kuolys *et al.* 1998). Mažvydase raamatud ilmusid Preisimaal Königsbergis Preisi hertsogi Albrecht von Hohenzollerni evangeliseerimispüüete raames ja osalt ka rahalisel toel, nagu ka 1545. ja 1561. aastal ilmunud ainsateks preisikeelseteks raamatuteks jäänud katekismuseväljaanded (Kaunas 1998). Kuna päris Poolas oli Lutheri õpetuse levitamine tugevasti takistatud, kujunes Preisimaa sealse riigivõimu soosingul alates 1544. aastast ka poolakeelse luterliku trükisõna keskuseks, kus ilmusid katekismused, Uus Testament jt väljaanded (Kawecka-Gryczowa & Tazbir 2016: 411–412). Sloveenikeelsele raamatule pani aluse Saksamaal paguluses viibinud luterlik vaimulik Primož Trubar, kes avaldas 1550. aastal Schwäbisch Hallis aabitsa ja katekismuse, millele järgnesid kuni 1570. aastateni arvukad uustrükid, Piibli osade tõlked, postill, kirikukord jt usulisi tekste (Schwarz 2020). 1561. aastal asutas endine Austria väejuht Hans Ungnad, samuti luterlik pagulane, Trubari

õhutusel ja Württembergi hertsogi Christophi toel Urachi piibliasutuse evangeelse kirjasõna levitamiseks lõunaslaavi rahvaste seas, kus peale sloveeni trükkiste avaldati ka Uus Testament, Augsburgi usutunnistus jm protestantlikku kirjavara horvaadi keeles (*ibid.*: 73–77; Ilić & Wakounig 2021). Nagu Poolas ja Leedus, hääbus ka Habsburgide võimu alla kuulunud Sloveenias ja Horvaatias luterlus tagakiusamise tõttu peagi, vaatamata esialgsele levikule ja panusele kirjakeele arendamisse.

Toodud ülevaatest on näha, et rööbiti luterlike tekstide levikuga paljudele uutele keelealadele hakkas 1520. aastate keskpaiku kujunema muutus väljaantavate tekstide sisulises jaotuses ning publitseerimise paradigmas. Lutheri õpetuse leviku algaastail domineerisid raamatuturul poleemilised ja õpetuslikud teosed, sageli kiirelt valminud väikesemahulised kirjutised mõlema vastaspoole sulest. Nüüd hakkas pamfletisõda läbi saama. Juba 1520. aastate esimese poole keskelt hakkasid nii saksa kui ka esimestes muudes keeltes keskseks muutuma Piibli, esialgu peamiselt Uue Testamendi tõlked arvukais väljaandeks. Alates 1520. aastate keskpaigast lisandusid neile järk-järgult jumalateenistuse tekstide väljaanded, palveraamatud, katekismused ja postillid. Evangeelse õpetuse ja kirikukorralduse stabiliseerumise ja institutsionaliseerumise käigus omandas senise õpetusliku poleemika kõrval üha enam keskse rolli usklike harimine „ülalt alla“, „õige“ usu levitamine ja kinnistamine ning jumalateenistuse vormide reguleerimine.

Suure osa äsja eri maadelt toodud näidete juures on oluline üksikisikute roll luterliku trükisõna levitamise ning sellega seoses rahvakeelsele raamatutrukile alusepanemise või selle märgatava arendamise juures. Ühelt poolt olid need üksikud vaimulikud nagu Olaus Petri, Mikael Agricola, Martynas Mažvydas või Primož Trubar, kaks viimast isegi pelgalt tavalised kogudusepastorid, kel jätkus ettevõtlikkust ja võimalusi ning ka lihtsalt elu ja tervist, et mõne aastakümne vältel suur osa ühes keeles avaldatud tekstidest koostada ja trükki toimetada. Ning teisalt seisis toetajatena enamasti nende misjonitöö taga ühel või teisel tasandil võimukandjad ja suurnikud alates tagandatud Taani kuningast Christian II-st ja pagendatud Austria riigitegelasest Hans Ungnadist kuni Rootsi kuninga Gustav Vasa ja Preisi hertsogi Albrechtini.

Uued sihid toovad kaasa muutused ka publitseerimise korraldamises ja rahastamises. Varased Lutheri ja luterlaste poleemilised kirjutised ilmusid üldiselt vabaturu põhimõttel. Osa trükkaleid avaldas neid küll oma veendumuste ajel, kuid siiski majanduslikku kasu silmas pidades ja omal riisikol; mõni teine aga võis trükkida nii luterlaste kui nende oponentide teoseid ning vahel isegi ühiste kaante vahel, et huvilistel oleks võimalik hõlpsasti vastaspoolte seisukohtadega tutvuda. Selline majandusmudel muidugi ei kadunud, kuid just protestantliku liturgia esmase kujunemise ja luterluse uutele keelealadele levimise käigus tõusis esile uus praktika, et osa uut laadi väljaandeid hakkas ilmuma teistel (rahastus)põhimõtetel. Eri tasandite võimukandjad või patroonid toetasid väljaandmist või kandsid vähemalt osalt kulud, initsiatiiv

oli trükkalite asemel vaimulike või ilmaliku võimu poolel, kelle otsene eesmärk oli uue usu levitamine, usklite harimine (usuliste tõekspidamiste suunamine) ja ka kirikuteenistuse reguleerimine.

Kuigi väiksemas mastaabis, toimus sama ka järgnevate aastakümnete Eestis. Hästi on tuntud Wanradt–Koelli katekismuse saamisluhu, millega oli seotud Tallinna linn ja rahastuse küsimustega tegeles suurkaupmees Johann Selhorst (Weiss & Johansen 1935: 14; Mickwitz 1936, 1938; Altof–Telschow 2000: 69). Umbes 1547. aastal tasus Tallinna linn Püha Vaimu kiriku pastorile Reinhold Beselerile tema kostilise ja kasvandiku Hans Susi jaoks paberi ostmise eest mitesaksa evangeeliumi- või perikoobiraamatu (*ewangelien boeck*) ja laulu- raamatu (*sanck boeck*) tõlke ettevalmistamiseks; noormehele oli muude raamatute hulgas ostetud ka (arvatavasti saksakeelne) psalter ja evangeeliumi- raamat. Pärast Susi surma 1549. aastal maksti Beselerile 1551. aastal veel paberi eest lauluraamatu jätkamiseks (Johansen 2005b: 223–224, 459 [1935]; Masing 1964: 121–122; Johansen & zur Mühlen 1973: 354–355). Seegi ettevõtmine oleks võinud välja viia linna toel ilmuvate väljaanneteni, kui Susi ja seejärel ka Beseleri surm poleks vahele tulnud või, nagu Uku Masing (1964: 135) oletas, kuna neiski tõlkeis leiti rohkelt puudusi olevat.

Nii said Liivimaa keeltes missad teatud mõttes avalöögiks väljapoole saksa keeleruumi suunatud luterlike tõlgete, muganduste ja uudisteoste uuele lainele, mille taust oli varasemast mõnevõrra teistsugune ja eesmärk vähemalt osaliselt senisest erinev. Eelkõige sai nüüd sihiks rahva harimine ja kasvata- mine uuenenud usutunnistuse vaimus ning tulemusrikkamaks kujunes see oludes, kus leidis mõni väga võimekas vaimulik autor, kes suutis saada ka võimukandjate toe. Et Liivimaal edasine kiire areng olemata jäi ning rahva- keeltes trükisõna lisandumine 16. sajandi jooksul tunduvalt katkendlikumaks kujunes, kuigi poliitiline olukord muutus luterluse jaoks juba varakult sood- saks, on küllap mitme teguri koosmõju tagajärg. Esmajoones ei ole teada, et oleks esile kerkinud võimekaid vaimulikke, kes oleksid põlisrahvaste keeltes usulise trükisõna loomise pikemat aega oma südameasjaks võtnud ning sellega laiapinnalise mõju ja toetuse saavutanud. Kõik teadaolevad eestikeelse kirik- liku kirjavara loomise katsed jäid 16. sajandil lühiajaliseks kas osaliste peatse surma tõttu või muudel põhjustel. Esimeseks pikemaajalise ja laialdase kande- pinnaga viljakamaks kiriklikuks autoriks eesti keeles kujunes alles Heinrich Stahl 17. sajandi keskpaigas (vt Lotman 2014: 161–198). Liivimaa killustatus orduriigiks, viieks piiskopkonnaks ning nii poliitiliselt kui ka usuasjus tugeva mõjuga linnadeks ei võimaldanud ka kõikehõlmava mõjuga ilmalike toetajate esilekerkimist. Peale linnade jäid kõik poliitilised struktuurid keskaegse Liivi- maa lõpuni formaalselt katoliiklikeks, linnade kiriklik mõju jäi aga territo- riaalselt ahtaks, mis tähendas rahaliste võimalustegi killustatust ning vähen- das koostöö võimalusi. Väikesearvulisteks kõnelejaskondadeks oli killustatud ka kohalik keelemaastik. Samuti polnud kuni keskaegse Liivimaa ajajärgu lõpuni ja veel edasigi, kuni 1588. aastal Riias asutatud trükikojani, kohapeal

trükivõimalusi, mis tegi raamatute väljaandmise seda vaevanõudvamaks. Lõpuks avaldas küllap oma mõju põliskeelte ja nende kõnelejate madal staatus võrreldes pea kõigi siin võrdluseks toodud piirkondadega. Riia linn suutis küll avaldada mitmes trükkis mahuka saksakeelse jumalateenistuskorra (Briesmann 1530), kuid lätikeelse väljaande jaoks teadaolevalt tähelepanu ei jagunud. Põliskeelte kõnelejate piiratud ligipääs haridusele ahendas ka tõlkijaks sobivate isikute ringi ning eesti keelealalt 16. sajandist teadaolevaist tõlkijaist oli vaid varakult surnud Hans Susi usutavasti eesti emakeelega. Liiatigi olid paljud esimese põlvkonna luterlikud vaimulikud hoopis äsjased sisserändajad Saksa-maalt ning kui neil üldse põliskeelte omandamiseks huvi jätkus, ei pruukinud nende oskusest piisata tõlkimiseks.

4. 1525. AASTA LIIVIMAA KEELTES MISSAD JA VARASED PROTESTANTLIKUD JUMALATEENISTUSE TEKSTIDE VÄLJAANDED

Millisesse protestantliku kirjanduse traditsiooni võiksid paigutada 1525. aastal Lübeckis konfiskeeritud väljaanded? Seda analüüsid on järgnevas lähtunud eeldusest, et Brandese protokolliraamatu sissekanded kajastavad olukorda enam-vähem adekvaatselt: ei ole üritatud võtta allikakriitika viimast kurvi ega oletatud, et üldse midagi ei olnud ja kõik on vaid tulevate põlvete petmiseks välja mõeldud lugu, või kui oli, siis hoopis midagi muud kui see, mida allikas väidab. Brandese asjalik ja suhteliselt neutraalne toon ei anna sellisteks kahtlusteks alust.

Vaadis leidunud saksakeelsete raamatute osas on uurijad olnud üksmeelsed, et kahe tuvastatava väljaande sisuks oli ühel rahvakeelne ristimistalitus ning teisel jumalateenistuse kord. Jannasch (1958: 378) oletas, et ristimistalitust puudutav teos oli Lutheri „Ristimisraamatukese“ (*Das Tauffbüchlin verdeütscht*, esmatr 1523) ülemsaksa või praeguseks tundmatu alamsaksa väljaanne (kuna esimene teadaolev alamsaksakeelne trükk ilmus alles 1526) ning rahvakeelne missa võis endast kujutada Lutheri alles 1526. aasta algul trükitud „Saksa missa“ (*Deutsche Messe*) samuti nüüdseks tundmatut alamsaksa varianti, mis seega pidi ilmuma enne kui ülemsaksa oma. Johansen (2005a: 230, 234–235) kaldus alamsaksakeelse „Ristimisraamatukese“ poole; evangeelse jumala-teenistuse (missa) korra osas oli ta natuke ebajärjekindel. Esmalt järgis ta Jannaschi oletust, et Lutherilt saadi juba enne „Saksa missa“ valmimist luba selle avaldamiseks alamsaksa keeles ja mugandamiseks Liivimaa keeltesse; teisalt oletas ta, et Liivimaale mõeldud jumalateenistuskord pidi olema ulatuselt ja sisult lähedane Johannes Briesmanni 1530. aastal trükitud mahuka Riia jumalateenistuskorraga. Kivimäe (2000: 22–23) pidas tõenäolisemaks väikesemahulisi raamatuid, nagu varase luterluse ajal tavaks oli, ning tõdes, et Liivimaa sakslastele pidi võrdselt kasutatav olema „Ristimisraamatukese“ ülemsaksa väljaanne ja alamsaksakeelset polnud tingimata tarvis, missat puudutavaks raamatuks pidas aga Lutheri jumalateenistuse pidamist käsitlevat

kirjutist „Formula missae et communionis“ (1523) / „Eyn weyse Christlich Mess zu halten“ (1524). Selle juures tuleb siiski tähele panna, et „Formula missae“ ei ole otseselt normatiivne tekst, vaid pigem programmiline kirjutis, mida katoliiklikust missast võtta, mida jätta. Luther polemiseerib selles pikalt katoliikliku armulauateenistuse ja missaohvri käsitlesega ning, pidades küll rahvakeelset teenistust soovitavaks, lükkab selle kasutuselevõtu põhisosas tulevikku. Sellegipoolest on Kivimäe tõlgendus siinkohal täiesti mõeldav: allika keeleliselt ähmase väljenduse „missalaulmise vormelist (või: vormeli kohta) rahvakeeles“ (*de forma canendi missam in vulgari*) ei saa kindlalt väita, et tegu olnuks jumalateenistuse käsiraamatuga, vaid sama hästi võis see olla muu jumalateenistuskorda puudutav kirjutis. Kui pidada sõnastust „tuvastasid neist pealkirjadest, [...] nimelt missalaulmise vormelist rahvakeeles“ (*comperiebant ex titulis eisdem [...], videlicet de forma canendi missam in vulgari*) otseks viiteks pealkirjale (*forma* = *formula* = *weyse*), muutub see järeldus veelgi tõenäolisemaks.

Liivimaa (põlis)keeltes trükiste sisu osas, mis eriti on köitnud Eesti uurijaid, on seisukohad olnud lahknevamad. Johansen oletas esimesena, et tegu oli saadetises leidunud saksakeelse jumalateenistuskorra tõlkega, mis oli vahest ainult mittesakslaste jaoks natuke lühendatud (2005a: 235 [1959]). Jüri Kivimäe on Liivimaa keeltes „missadeks“ pidanud ülal viidatud „Formula missae“ tõlkeid (2000: 23). Kõige põhjalikumalt on pärast Paul Johansenit asja üle arutlenud Liivi Aarma (2001: 310–317), kaaludes kaht varasemat tõlgendust ja esitades ise kolmanda. Vähim tõenäoliseks pidas ta „Formula missae“ tõlget, põhjendusega, et jumalateenistuse korra tekst on esmatähtis üksnes vaimulikule, mitte kogudusele. Põhjendust mõnevõrra modifitseerides tuleb Aarma järeldusega nõustuda: kuna „Formula missae“ ei ole otseselt jumalateenistuse käsiraamat, vaid pigem arutelu evangeelse jumalateenistuse sisustamise-mõtestamise ja rahvakeelsemaks muutmise perspektiivide üle ning selles on järjestatud küll jumalateenistuse osad ja tekstide pealkirjad, kuid mitte esitatud tekste ennast, ei olnuks saksakeelsel vaimulikul seda põliskeelses tõlkes vaja (vrd ka Põltsam-Jürjo 2026: 238). Järgides Voldemar Milleri (1978: 23) põgusalt väljendatud oletust, et ladina *missas* võinuks tähendada hoopis „läkitusi“ ehk Lutheri liivimaalastele adresseeritud kirjutiste tõlkeid, vaagis Aarma Lutheri tekstide sobivust Liivimaa põliskeelse auditooriumi poole pöördumiseks ega pidanud seda versiooni päris võimatuks. Kuigi teised uurijad on pigem seisukohal, et Lutheri läkituste või üldse varaste teoste tõlkimine Liivimaa rahvakeeltesse poleks mõttekas olnud (Kivimäe 2000: 23; Põltsam-Jürjo 2026: 238), ei tohiks jätta tähelepanuta, et Lutheri varaste trükitööde hulgas on näiteks ohtralt jutlusi, mis seletavad rahvapäraselt tema õpetuse erinevaid tahke, ning nende tõlkimine oleks Liivimaa evangeelsete jutlustajate jaoks täiesti otstarbekas olnud, eriti arvestades nende üldiselt kesist kohalike keelte oskust. Ent keeleliselt tundub allika selline tõlgendus siiski väga kaheldav, sest keskladina igapäevakeeles ülitavaline substantiveeritud partitsiip *missa* esineb

peaaegu alati vaid missa kui jumalateenistuse, üksnes väga harva 'saadetise, läkituse' tähenduses (Niermeyer 1993, s.v.; Du Cange 1883–1887, s.v.; Ashdowne & Howlett *et al.* 1975–2013, s.v.). Nii et kui teoreetiliselt võinuks mõne Lutheri üleskutse Liivimaa keeltesse tõlkimine isegi mõeldav olla, siis konkreetse allika tekstist seda välja lugeda oleks ikkagi raske. Kolmanda võimalusena pakkus Aarma välja jumalateenistuse lauldavate osade ehk siis kirikulaulude kogumiku, arvestades kirikulaulu suurt rolli jumalasõna levitamisel rahva seas varases luterluses. Sisuliselt olnuks see võimalik, kuid siingi saab takistuseks allikas kasutatud nimetus „missad“. Varaste luterlike laulutrukiste pealkirjades esinesid hoopis määratlused nagu „laulud“, „hümnid“ või „psalmid“, nt „Etlich Cristlich lider Lobgesang vn Psalm“ (Nürnberg, 1524) või „Geystliche gesangk Buchleyn“ (Wittenberg, 1524) (vrd Flood 2016: 75) ning Brandesel polnuks mingit põhjust anda neid edasi „missadena“. Tõenäoliselt sisaldus sõna „missa“ (koos kolme keele nimetusega) juba raamatu saksa- või ladina-keelses (rööp)pealkirjas, mis oligi uurijaile põhiallikaks trükiste sisu kohta. Et 16. sajandi ametlikes dokumentides lähtuti raamatute nimetamisel pealkirjades suhteliselt täpselt, mis võimaldab säilinud väljaannete puhul sageli neid ka tuvastada, on märgitud nii keelatud raamatute nimekirjade kui ka näiteks Skandinaavia eraraamatu-kogude inventaride puhul (Pettegree 2016: 16–17; Undorf 2016).

Tavapärasest eristuvama käsitlusega tuli eelmisel raamatuaastal välja Inna Põltsam (2000), esitades hüpoteesi, et eesti-, läti- ja liivi(?)keelsete luterlike jumalateenistustekstide asemel oli tegu hoopis katoliiklike missadega. Põhjendades seda luterluse vähese konsolideerumisega Liivimaal 1525. aastaks ning eelneva vähemalt sajandipikkuse katoliikliku tähelepanuga rahvakeelsele usuõpetusele, hingehoiule ja jutlustamisele, ei ole selle juures siiski arvestatud, et mistahes rahvakeeltes missatekste pidas katoliku kirik tollal üheselt kõrvalekaldeks õigest usust ning need poleks kuidagi trükki jõudnud. Rahvale usuõpetuse jagamiseks oleksid katoliiklased valinud mõne muu žanri. Viimasel raamatuaastal esitas Põltsam–Jürjo (2026: 240) modifitseeritud tõlgenduse, et tegu oli rahva usuliseks harimiseks mõeldud humanistlikust keskkonnast pärit katoliiklike kirjutistega, mille taga võis olla Saare-Lääne piiskop Johannes IV Kievel ning trükkijaks Rostocki ühiselu vendade trükikoda. Lähedast seisukohta jagas ka Aldur Vunk (2026: 234–236). Kuigi sisulisest aspektist ei saaks selliste trükiste kunagist olemasolu välistada, on allika sõnastust selle versiooniga siiski raske ühitada, kuna selliseidki väljaandeid poleks Brandesel olnud põhjust nimetada missadeks. Ei ole ka teada, et näiteks saksa või teistes lähipiirkonna rahvakeeltes oleks tollal katoliiklikke harivaid missakäsitusi välja antud. Rostocki ühiselu vendade juures trükiti neil aastail hoopis Taani ja taanikeelset poliitilist ja religioosset poleemikat, muuhulgas alates 1524. aastast ka esimesi protestantlusest mõjustatud teoseid, ent teadaolevalt mitte usu algõpetusi (Krüger 2001: 25; Riising 2016: 436, 440; VD16). Samuti oleks läti

(ja liivi) keeles väljaandeid raske seostada Kieveli diötseesi vajadustega; seal kulunuks ära pigem rootsikeelsed tekstid.

Nii jõuamegi küsimuseni, milliseid raamatuid nimetati tollal „missadeks“: milliste luterlike raamatute pealkirjas võinuks esineda sõna „missa“. Nagu juba Apinis ja Zemzaris (1966: 154) 1525. aasta trükiste lugu käsitledes märkisid, oli alates 1521. aastast ilmunud üsna palju protestantlikke saksakeelsete jumalateenistuse tekstide väljaandeid. Ääremärkusena olgu lisatud, et viimase sajandi jooksul need trükised, mis viitavad luterliku kirikukorra esmasele kinnistumisele, ent on sisult veel suhteliselt algelised, üldistavamalt käsitlemist pole leidnud ja viimane ülevaade pärineb 19. sajandi lõpust (Smend 1896). Suurema hoo sai selliste tekstide ilmumine sisse aastail 1523–1525. Tuntuimad näited on Lõuna-Saksa suurte keskuste Straßburgi (esmatr Spalatin 1524) ja Nürnbergi (Dober 1525a) luterlikud missad. 1524. aastal trükiti laialdaselt, näiteks Straßburgis, Tübingenis, Augsburgis ja Erfurtis, mõni aasta varem esialgu Nördlingenis käsikirjalisena levinud Kaspar Kantzi missaraamatut (Kantz 1524abcd; vrd Smend 1896: 38–41, 72–94). Thomas Müntzeri jumalateenistuskorrad olid tuntud peamiselt tema vahetul mõjualal Saksimaal (Müntzer 1523; vrd Smend 1896: 94–118). Põhja pool oli Nürnbergi missakord ilmunud ka Magdeburgis (Dober 1525b). Samal 1525. aastal trükiti Bremenis esimene Põhja-Saksa ja alamsaksakeelne missaraamat, mis põhiosas järgis Kaspar Kantzi koostatut (Eyne Euangelysce Misse 1525; vrd Smend 1896: 89–94; Schmidt 1954).

Läänemere-äärsetes piirkondades 1525. aastaks evangeelse jumalateenistuse tekste sisaldavaid väljaandeid ilmunud ei olnud. Preisimaal, millest 1525. aastal sai esimene ametlikult evangeelne territoorium ja mille mõju luterluse kujunemisele Liivimaal kujunes edaspidi märgatavaks, oli kirikukord samal ajal koostamisel.⁵ See kehtestati 1525. aasta detsembris ja trükiti 1526. aastal (Artickel der Ceremonien 1526; vrd Tode 2005: 240–242). Preisi kirikukord määras küll jumalateenistuse sisu, ent avaldati vähimategi tekstiosadeta ning põhjalikuma käsiraamatu koostamiseni selle korra järgi ei jõutudki. Osalt Preisi korrast mõjustatud tekstiväljaandeks kujunes hoopis 1530. aasta Riia jumalateenistuskord, mille koostajaks oli üks Preisi kirikukorra autoreid Johannes Briesmann, kes 1527. aastal selleks Riiga kutsuti (Briesmann 1530; vrd Geffcken 1862). Missale on Preisi korras pühendatud üks peatükk, üldpealkirjas on aga kasutatud laiemat mõistet „talitused“ (*Ceremonien*). Kirikukorras on mitut puhku juttu jumalateenistuse arusaadavaks tegemisest teistes kohalikes keeltes (poola, leedu, preisi), kuid seda mitte vaimulike tarvis tekste avaldades, vaid tõlkide vahendusel. Nagu nägime, kujunes neis keeltes usuliste trükiste avaldamise idee alles Preisi reformatsiooni järgmises faasis 1540. aastail, seega hiljem kui Liivimaal, kuigi muus osas oli religioosse propaganda trükkimine Königsbergis 1520. aastail vägagi elav (vrd ka Körber 2005: 28–29). Nii ei ole praeguste teadmiste juures pidepunkte, mis võimaldaks otsustada võimaliku Preisi mõju üle Liivimaa missatrükistele. 1525. aastast ilmusid esimesed luterlikud trükised ka Rostockis Ludwig Dietzi

trükikojas, kus Joachim Slüter avaldas esimese alamsaksakeelse lauluraamatu ja katekismuselaadse usuõpetuse, kuid jumalateenistuse tekstideni ei jõutud sealgi enne 1531. aastat, kui reformatsioon oli ametlikult läbi viidud (Pettke 2010). Rostockit pelgalt trükikohana see siiski ei välistaks, ent selle võimaluse (nagu ka Königsbergis trükkimise) vastu kõneleb see, et raamatusaadetiis lähene Lübecki sadamale maa poolt – Läänemere-äärsete linnadega käis Lübecki kaubandus peamiselt meritsi ja logistiliselt olnuks veel eriti ebaotstarbekas saata tundliku sisuga vaati nendest linnadest Riiga suure ringiga riskantset teed läbi usuliselt vaenuliku Lübecki.

1525. aastani Saksamaal ilmunud luterlikud missatrükised on enamasti suhteliselt väikesemahulised – kümmekond kuni paarkümmend lehte – väljaanded, mis sisaldavad näiteks missa ordinaariumi, harva osaliselt nootidega, õnnistamisi, vahel mõne üksiku suurema püha jumalateenistuse osi, valikut palveid, mida võib kaaskirja järgi kasutada ka väljaspool jumalateenistust. Mahukamad, näiteks Straßburgi omad, ei sisalda tavaliselt laialdasemalt mitte niivõrd liturgilist materjali kui niivõrd lisanduvaid õpetuslikke ja hardustekste. Erandiks on vaid Thomas Müntzeri jumalateenistuskord, kus leidub rohkem kirikuaasta propriumi elemente ning seejuures suuresti noodistatuna. Kogu kirikuaastat hõlmavat käsiraamatut pole nende hulgas ühtegi, isegi mitte ligilähedaselt. Enamik neist ilmus „missa“ (*Mess(e)* jne) pealkirja all, vaid Müntzeri omad kannavad valdavalt nime *Am(p)t* ('nootidega missakord'). Sellised algelised evangeelsed jumalateenistuse tekstide väljaanded annavad ühelt poolt tunnistust uutmoodi jumalateenistuse standardiseerimise püüetest suuremates keskustes ning teatud määral ka nende levikust muudesse piirkondadesse, kus luterlus hakkas etableeruma, saades ametlikuks usutunnistuseks ja mõjutades kirikuteenistust. Teisalt tuleb arvestada, et esialgu jäid kõik need väljaanded oma piiratud ulatuse tõttu kasutusele põimituna katoliiklike ladinakeelsete liturgiliste raamatutega, ning evangeelsel vaimulikul tuli jumalateenistus sisustada suuresti iseseisvalt, kombineerides vanu raamatuid ja uusi juhiseid, kaasates uusi jutlustamispraktikaid ja pisitrükistena levivaid uusi rahvakeelseid laule.

Sellise varase luterliku riituse tekstide kogu heaks näiteks võiks olla juba mainitud Bremeni „Eyne Euangelysce Misse“. Bremeni kogudusekirikutes toimus evangeelsele jumalateenistusele üleminek 1525. aasta kevadel: seati sisse armulaud mõlemal kujul, saksakeelsed kirikulaulud ja ristimistalitus (Schmidt 1954: 54–55). Kas õnneliku juhuse läbi või evangeelsete vaimulike kutsel tegutses Bremenis vähemalt 1525–1527 sealne esmatrükkal, kes tähistas oma väljaanded akronüümiga A. G. W. Tema toodangust on teada viis alamsaksakeelset protestantlikku väiketrükist, millest säilinud on peale evangeelse missa veel vaid üks (Claußen 1908: 55–57; Benzing 1982: 63; VD16: Drucker: A. G. W.). Ilmselt suuresti tänu just kohaliku trükkali olemasolule sai Bremen omale kohe 1525. aastal evangeelsete jumalateenistustekstide trükise. Pole siiski teada, kas selle kasutamine oli Bremenis üldine või kuidagi reguleeritud. Kogumiku

ettevalmistajaks oli tõenäoliselt Maarja kiriku jutlustaja Jacob Probst, varasem Lutheri kaaslane ja õpilane Wittenbergis ning hilisem Bremeni superintendent. Põhiosas järgib Bremeni väljaanne Kantzi, kuid selle mõningad muudatused reedavad Lutheri teoloogia tugevamat mõju (Schmidt 1954: 55–56). Selle maht on vaid kaheksa oktaavformaadis lehte, millele mahuvad eessõna, mitteliturgilised ettevalmistavad palved, jumalateenistuse sissejuhatus, armulauatalitus ja lõpuks ainsa pikema lauldava osana „Te Deum“ saksa tõlkes. Ordinaariumi ja muud traditsioonilised lauldavad osad, mis siit puuduvad, võidi tollases jumalateenistuses ette kanda ladina keeles, nagu oli sageli tavaks veel terve 16. sajandi jooksul, ning sõnaliturgia pidi kirikuõpetaja kujuneva luterliku praktika põhjal ise koostama.

Midagi taolist võis endast kujutada ka Liivimaa keeltes missatrükis. Jumalateenistuse keskse osa ning väikese valiku palvete või muude tekstide koostamine-tõlkimine ei oleks võtnud nii palju aega kui mahukas kogu kirikuaasta jumalateenistuskord. See pidi olema jõukohane ühele-kahele vaimulikule suuresti oma initsiatiivil ega nõudnud tingimata erinevate osapoolte või institutsioonide koordineeritud koostööd. Eesmärgiks ei pidanud olema kogu Liivimaale ühise jumalateenistuskorra loomine, nagu oletas Johansen, kuid mille loomise püüdluste kohta sellest ajast veel andmeid pole, vaid esmane tekstide valik asjast innustatud vaimulike jaoks jumalasõna levitamiseks mitmes kohalikus keeles. Ainult kristliku jumalateenistuse kõige kesksemate osade kaasamine võimaldas tekstide autori(te)l tugineda paljus keskaegsele eesti/läti/liivi(?) „libakirjakeelele“ (vrd Ross 2005), rahva usulise harimise käigus kujunenud Piibli ja palvetekstide levinumate vormelite kasutamisele, mille suhtes vastsetel luterlikel vaimulikel 1520. aastate keskpaigaks kahtlemata veel mingit teoreetilist vastuseisu polnud tekkinud.

Kuigi Liivimaa varased otsesidemed Lutheriga on vaieldamatud, ei saa kõrvale jätta võimalust, et missad trükiti mujal kui Wittenbergis, eriti arvestades, et Luther oli riituse reformimisel konservatiivsem kui teiste keskuste reformaatorid. Võimalikel autoritel võis olla sidemeid ka mujal. Ühtekokku trükiti 1520. aastail reformaatorite teoseid 55 erinevas Saksa linnas, paljudes neist hulga eri trükkalite käe all, ning reformatsioonimeelsetest trükikeskustest ei olnud Wittenberg 1520. aastate keskel toodangu poolest isegi esikohal, jäädes alla Augsburgile ja Straßburgile (Kaufmann 2019: 225–227). Andrew Pettegree (Pettegree & Hall 2004: 790) on rõhutanud just keskuste suure arvu olulist rolli reformaatorite ideede eduka levitamise juures Saksamaal, kuna see ei võimaldanud killustunud riigivõimudel rakendada tulemuslikku kontrolli trükiste leviku üle. Nii lühemas kui pikemas ajalisel perspektiivis on tähelepanu juhitud, et luterlikud kultuurimõjud liikusid Põhja-Euroopasse erinevate keskuste vahendusel (nt Czaika 2012: 77–83). Skandinaavia jaoks oli Lübeck, kus 1525. aasta trükised arestiti, eelkõige pigem Lääne- ja Lõuna-Saksa, ka Põhja-Saksa ja Lõuna-Euroopa, ent mitte Kesk- või Ida-Saksa raamatute vahendaja;

luterlikku kirjandust imporditi 1520. aastail sealtkaudu just Lõuna-Saksamaalt (Undorf 2014: 73–85).

1525. aasta trükiste „konteksti puudumisega“ seoses on Inna Põltsam–Jürjo (2026: 237) toonud veel välja, et tollasest ettevõtmisest pole jälgegi Liivimaa allikais, erinevalt Wanradt–Koelli katekismuse loost, mille kohta on Tallinnas üsna palju arhiivandmeid. Tuleb siiski arvestada, et Wanradt–Koelli juhtum on suur erand: kuna asi jõudis kohtusse allikate väga hea säilimusega Tallinnas, ja juhuslikult on alles ka asjaga seotud olnud Johann Selhorsti kaupmehe-raamat, on meil olemas mõningane ülevaade taustast – muudel asjaoludel oleksid vaid anonüümsed fragmendid. Kui sama juhtunuks Tartus, ei teaks me sellest ammuagi midagi, kuna Tartu 1520.–1530. aastate igapäevatoiminguist on allikaid säilinud minimaalselt. Ühe-kahe osalise lühiajaline üritus ei pruukinud jätta dokumentaalseisse allikaisse üldse mingeid jälgi, kuid pikemas perspektiivis mõeldes oleks võidud näiteks Tartus järgnevail aastakümneil teha teisigi samasuguseid katsetusi, ilma et neist meieni mingeid teateid oleks jõudnud. Samuti on Wanradt–Koelli katekismuse trükkimise lugu väga erandlik rohkem kui aastase ootejärjekorra poolest trükikojas – kui eeldada, et 1525. aasta trükiseid tabanuks sama tõrge, pidanuks valmis käsikiri trükikotta jõudma juba hiljemalt 1524. aasta algupoolel, mis Liivimaa reformat-siooni kulgu arvestades oluks varavõitu (vrd Põltsam–Jürjo 2026: 238). Ent üldjuhul oli reformatsiooniajastu trükipress vägagi operatiivne ning vajadusel ilmusid uudisteoste arvukad uustrükid juba mõne kuu jooksul. Näiteks Lutheri „Suurest katekismusest“ avaldati pärast Wittenbergi esmatrüki 23. aprillist 1529 veel sama aasta sees kolm kordustrüki mujal Saksamaal ning kaks erinevat alamsaksa ja kaks ladina tõlget (Weismann 1985: 25–26). Seda enam oli väiketrükiste (nagu 1525. aasta trükised eeldatavasti olid) trükkimine nii mõnegi trükkali jaoks vajalik kiire teenistus, mis aitas tasakaalustada suuremate trükiprojektidega alles pikema aja jooksul tagasi teenitavaid investeeringu (Pettegree & Hall 2004: 799).

Liivimaa väikekeeltes trükis(t)e puhul jääb veel rahastuse küsimus, kuna vabaturu põhimõttel neid Saksa trükkalil müüa lootust polnud ning seega võis koostajail tarvis olla institutsionaalset või metseenide tuge. Samas tuleb arvestada, et ühe pisitrükise trükkimise tellimine ei pruukinud piisava missioonitunde ja võib-olla ka raha tagasiteenimise lootuse korral käia üle jõu isegi vaimulikust tõlkija(te)le endale. Näiteks umbes 120–leheküljelise Wanradt–Koelli katekismuse⁶ 1500 eksemplaris trükkimise kuluks hindas Johannes Bugenhagen kümme aastat hiljem 90 Lübecki marka (Mickwitz 1936: 63–64). Väiksemas tiraažis ja märksa õhema väljaande kulud pidid olema vastavalt väiksemad. Võrdluseks võib tuua, et näiteks 1527. aastal maksti Tallinna Oleviste pastorile Johan Langele töötasuks 70 marka (Kala 2007: 24), aastal 1529 enne mardipäeva sai Johann Koell Nigulistest 50 marka (Altof–Telschow 2000: 75) – selliseid makseid said vaimulikud aasta jooksul mitu; 1530. aastail oli Tallinna kirikute ülemvaimulike poolaastapalk üldjuhul vähemalt 100

marka (*ibid.*: 70–72) (Liivimaal käibiv Riia mark oli küll mõnevõrra odavam kui Lübecki mark). Et autor lasi oma raamatu avaldada vähemalt osaliselt omal kulul, polnud 16. sajandil haruldane (vrd nt Kaufmann 2019: 76–78). Samuti võis trükikulude (osaliseks) kandjaks olla seesama kaupmees, kellelt trükised konfiskeeriti, või teised raamatukaubandusvõrgustiku lülid, kelle kanda jäi ka saadetisse kuulunud saksakeelsete väljaannete levitamise majanduslik risk. Reformatsiooni kuumas faasis ei tegutsenud raamatutrüki turu osalised üksnes kasu, vaid (ka) veendumuste nimel ja võtsid selle nimel sageli rahalisi riske (Kaufmann 2015: 25–26).

Lõpetuseks võib veel arutleda missatrükiste vormi üle. Lähtudes toomhärradest uurijatele arusaamatuks jäänud raamatute kohta kasutatud määratlusest *commixti* '(kokku) segatud', on tavaliselt peetud Liivimaa keeltes trükiseid mitmekeelseks, tuues võrdluseks tollaseid mitmekeelseid piibliväljaandeid või pisut hilisemaid katekismusi, „Agenda parva’t“ või 17. sajandi kirikukäsiraamatuid, kuigi keelte valiku või osakaalu või täpsema vormi osas üksmeelt pole. Juurdluse loogika vaates tunduks vähemalt osaliselt kõige loogilisem Haralds Biezaisi (1973: 30–31) järeldus, et põliskeelsetel tekstidel olid (saksa- või) ladinakeelsed vahepealkirjad. Sel juhul võis tõesti esmapilgul tunduda „selge“, et tegu on Liivimaa keeltes missadega – osade järjestus, proportsioonid jne tundusid sobivat –, ent edasisel uurimisel jõuti tõdemusele, et keeli oskamata on rangelt võttes võimatu õiguskindlalt välja selgitada, kas tegemist on missa teksti või näiteks selle seletuse või muu hariva materjaliga. Ka väljaande pealkiri võis olla sõnastatud piisavalt ähmaselt, et võimalike uurijate kahtlusi hajutada, nagu tollased trükikalid olid õppinud juba tsensuurihirmus tegema: näiteks „De missa Estonice“ 'missast eesti keeles' – nagu paljud saksakeelsed missatrükised kandsid pealkirja „Von der evangelischen Mess“ vms, kuna sisaldasidki ka sissejuhatavat seletavat materjali (nt Dober 1525b; Kantz 1524abcd). (Selline seletus seab muidugi löögi alla Biezaisi enda veendumuse, et raamatuis oli Liivimaa saksa keel – see oleks uurijaile olnud piisavalt arusaadav.) Kas põliskeeled olid ühes väljaandes rööptekstidena või eraldi väljaannetena, on raske otsustada, ent siinkirjutajale teadaolevalt varase luterluse ajast rööptekstiga liturgilisi väljaandeid teisi teada ei ole.

KOKKUVÕTTEKS

Enne 1525. aastat oli peale vanade keelte trükki jõudnud 18 Euroopa rahvakeelt: suuremate riikide peamised keeled ning mõni väiksem, mille raamatute trükkimise algust kiirendas suure trükikeskuse lähedus. 1525. aasta Liivimaa keeltes trükised olid esimesed, millega murti suurte võimu- ja trükikeskuste mõju. Sellele aitas kaasa reformatsiooni kiire läbiviimine Liivimaal. Ühtlasi kuulusid need luterliku raamatuvara keelelise mitmekesisistumise esimeste pääsukeste hulka. Säilinud teadete järgi olid eesti ja läti (ja liivi?) keel esimesed keeled, mis jõudsid trükki just luterliku reformatsiooni mõjul. Samuti on teadaolevalt tegu

üldse esimeste trükis ilmunud luterliku kirikuteenistuse tekstidega mittede saksa keeles. Alates 1520. aastate lõpust järgnesid juba säilinud jumalateenistuse käsiraamatud Põhjamaade keeltes, kus reformatsiooniideede levik järgis esialgu väikese viivitusega Liivimaal toimunut, kuigi edaspidi jõuti keskviimu toel reformatsiooni kiirema üldistumiseni, seda ka raamatukultuuris. Kõigis väiksemates keeltes, milles 16. sajandi keskpaigani jõuti suurel arvul luterlike väljaannete trükkimiseni, oli selle taga mõni üksik võimekas ja viljakas autor, kes sai ka tuge riigivõimult või metseenidelt.

Varased uurijad pidasid 1525. aasta Liivimaa keeltes missasid Lutheri „Saksa missa“ mingil esialgsel variandil põhinevaks muganduseks, mis eeldanuks trükis(t)e koostajatelt suhteliselt kiiret ja mahukat ettevalmistustööd. Jüri Kivimäe leidis, et pigem võis tegu olla Lutheri lühema jumalateenistuse korraldust puudutava traktaadiga „Formula missae“, mis 1525. aastal Liivimaale saata üritatud saksakeelsete raamatute puhul võib allika sõnastust arvestades tõesti tõsi olla. Ent Liivimaa põliskeeltes poleks sellist teoreetilist teksti võõrkeelse vaimuliku jaoks vaja olnud. Veel on oletatud, et 1525. aastal mainitud kirjutised olid hoopis Lutheri Liivimaale saadetud läkituste tõlked või varased luterlikud laulukogumikud või siis hoopis katoliiklikud humanistliku suunitlusega usuliselt harivad tekstid, ent mitte ükski neist oletustest ei saa piisavalt tuge 1525. aasta allika tekstist.

Käesolevas artiklis on seevastu tähelepanu juhitud sellele, et luterlik kirjutamine ja kirjastamine olid 1525. aastaks kanda kinnitanud paljudes kohtades üle Saksamaa ning näiteks luterliku jumalateenistuskorra formuleerimisega oli nii mõnelgi pool jõutud kaugemale kui Wittenbergis. Kuni 1525. aastani oli mujal Saksamaal ilmunud arvukalt evangeelse jumalateenistuse tekste, mille väljaannete pealkirjas sisaldus just sõna „missa“, nagu ka 1525. aasta Liivimaa keeltes trükiseid puudutavas allikas. Need olid üldiselt väga väikesemahulised kogumikud (8–20 lehte), mis sisaldasid ainult jumalateenistuse väheseid või keskseid reformitavaid osi ning mille kiire koostamine ja avaldamine pidi olema jõukohane üksikutele autoritele ka suurema koostöövõrgustiku või institutsioonide toeta. Seepärast võib eeldada, et umbes sedalaadi võisid olla ka 1525. aasta Liivimaa keeltes missatrükised.

TÄNUSÕNAD

Artikkel on valminud Tallinna Ülikooli PRG 1276 („Digital Livonia: For a Digitally Enhanced Study of Medieval Livonia (c. 1200–1550)“) raames.

KOMMENTAARID

- 1 Eesti keeles on 1525. aasta trükiseid sageli nimetatud missaraamatuteks või missaalideks. Sel-line sõnakasutus on segadusttekitav: missaaliiks nimetatakse tavapäraselt katoliku kiriku kogu kirikuaasta missatekste sisaldavat koguteost; selle sünonüüm on üldiselt ka „missaraamat“ (nt sks *Messbuch*, sm *messukirja*). Missaali maht oli keskajal ja on praegu mitusada tihedas kirjas lehte, ning sellise kogumiku kokkupanemine ja veel mitmesse keelde tõlkimine nõudnuks paratamatult väga palju aega; pealegi protestantlikus kõnepruugis seda sõna üldiselt ei kasutata.
- 2 1523. aastal Wittenbergi saabunud Hans Lufft kujunes keskseks Lutheri trükikaliks alles 1520. aastate teisel poolel; umbes 1525. aastani ilmus enim Lutheri teoseid Wittenbergis Johann Rhau-Grünenbergi trükikojas, Lufftist enam trükkisid ka Melchior Lotter jun. ja Nickel Schirlentz (kes mh trükkis esimesena just Lutheri liturgia alased teosed), umbes sama palju kui Lufft ka Lucas Cranach ja Christian Döring, kelle äri võttis 1525. aastal üle Josef Klug (Lutheri trükkalite, nende tõusu ja languse ning omavahelise rollijaotuse kohta vt nt Benzing 1982: 497–500; Pettegree 2010: 92–100; 2015: 42–44, 139–147, 267–275; Oehmig 2015: 101–190; VD16).
- 3 Saksakeelsete raamatute hulka on arvatud ka alamsaksakeelsed, mille eristamisel on andmebaasid ebajärjekindlad. Need moodustasid kõigist saksakeelsetest alla kümnendiku: mõnevõrra vananenud andmeil on kuni 1525. aastani (k.a) teada 851 alamsaksakeelset trükist (Borchling & Claussen 1931: veerg 1–380). Horvaadi- (ja serbia-) keelsete trükiväljaannete eristamine kiriku-slaavikeelsetest on sel ajajärgul kõikuv. Enamik horvaadikeelsena käsitletavaid väljaandeid on alates 1483 ilmunud glagoolitsas trükitud roomakatoliiklikud liturgilised raamatud, mille keele-vormi võib pidada ka horvaadi mõjudega kirikuslaavi keeleks. Idaslaavi keelealal võib sama kõi-kuvust esineda ruteeni- ja kirikuslaavikeelsete trükiste eristamisel ning ka esimeste uuskreeka-keelseks nimetatavate trükiväljaannete keelt on vahel peetud tugevate rahvakeele mõjudega vanakreeka keeleks. Lisaks ladina ja rahvakeelsetele väljaannetele oli Euroopa õpetlaste tarvis ilmunud umbes 500 väljaannet vanakreeka keeles ning üksikud araabia ja aramea keelt sisalda-vad trükised, samuti vähesel määral raamatuid kirikuslaavi ja heebrea keeles.
- 4 Juba varem ilmusid luterlikud raamatud alamsaksa keeles, mille raamatuturg käitus saksa raamatuturu osana. Aastaist 1518–1525 (eriti alates 1523) on alamsaksa keeles teada vähemalt 55 Lutheri kirjutiste väljaannet, lisaks piiblitõlkeid ja teiste luterlaste kirjutisi (Borchling & Claussen 1931: veerg 284–369).
- 5 Tuleb tähele panna, et vastavalt kujunenud tavale on kirikukorraks siin ja edaspidi nimetatud kiriku üldist seadustikku, mis muuhulgas reguleeris ka jumalateenistuse sisu, jumalateenistus-korraks aga kitsamalt jumalateenistuse vormi regulatsiooni, mis üldiselt sisaldas ka väiksemat või suuremat osa jumalateenistuse tekstidest.
- 6 Umbes 120-leheküljelise mahu kohta vt Weiss & Johansen 1935: 9. Toomas Pöld (2003: 84–85) pakkus põhjaliku tekstianalüüsi tulemusel mahuks 64–80 lk, kuid ei arvestanud olemasoleva üheselt tõlgendatava tüpograafilise evidentsiga: maksimaalne säilinud poognasignatuur Giiii näi-tab (nii üldjuhul kui ka konkreetselt Hans Luffti väikest formaati trükiste puhul), et raamatul oli vähemalt seitse 8-lehelist poognat, st 112 lk; kuna algsest mahust pärast G-poognat palju ilmselt ei puudu, võib katekismuse maksimaalseks mahuks pidada tõenäoliselt 8 poognat ehk 128 lk.

KIRJANDUS

- Aarma, Liivi 2001. Esimese eestikeelse trükise sünnitaust ja tekstisõnum. – Tender, Tõnu (toim). *Raamatu osa Eesti arengus*. Tartu: Ilmamaa, lk 307–319.
- Altof-Telschow, Kaja 2000. Wanradt-Koelli katekismus ja tema aeg. – Kõiv, Lea jt (koost). *Eesti vanimad raamatud Tallinnas = Die ältesten estnischen Bücher in Tallinn (Reval)*. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 63–93.
- Altoa, Villem 1974. Stahli-eelsest eestikeelsest trükisõnast. – *Keel ja Kirjandus* 11, lk 676–683.
- Apinis, Aleksejs & Zemzaris, Jānis 1966. Pirms 440 gadiem [400 aastat tagasi]. – *Karogs* 9, 1. september, lk 154–156.

Artickel der Ceremonien 1526 = *Artickel der Ceremonien vnd anderer Kirchen Ordnung. Volgen die Formen vnd anleytung yn vor angezeygter Ordnung vormeldet vnnd vorheyschen*. [Königsberg: Hans Weinreich] (VD16 ZV 12771).

Ashdowne, Richard & Howlett, David & Latham, Ronald 1975–2013. *Dictionary of Medieval Latin from British Sources*, fasc. 1–17. London: Oxford University Press.

Benzing, Josef 1982. *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. 2. Aufl. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Biezais, Haralds 1961. Über die livische Sprache. – *Orbis* 10, lk 487–490.

Biezais, Haralds 1973. *Beiträge zur lettischen Kultur- und Sprachgeschichte*. Acta Academiae Aboensis, Humaniora 47.2. Åbo: Åbo Akademi.

Bohatcová, Mirjam 2016. The book and the Reformation in Bohemia and Moravia. – Gilmont, Jean François (toim). *The Reformation and the Book*. London & New York: Routledge, lk 385–409.

Borchling, Conrad & Claussen, Bruno 1931. *Niederdeutsche Bibliographie: Gesamtverzeichnis der niederdeutschen Drucke bis zum Jahre 1800. Bd. 1, 1473–1600*. Neumünster: K. Wachholtz.

Briesmann, Johannes 1530. *Kurtz Ordnung des Kirchendiensts Sampt eyner Vorrede von Ceremonien, an den Erborn Rath der löblichenn Stadt Riga ynn Liefflandt. Mit etlichen Psalmen, vnd Götlichen lobgesengen, die yn Christlicher Versammlung zu Riga ghesungen werden*. Rostock: Ludwig Dietz (VD16 ZV 13271).

Claußen, Bruno 1908. Die Anfänge der Buchdruckerkunst in Bremen (1525–1625). – *Jahrbuch der bremischen Sammlungen* 1, lk 51–68 (<https://brema.suub.uni-bremen.de/content/zoom/72898> – 29.06.2026).

Czaika, Otfried 2012. Die Ausbreitung der Reformation im Ostseeraum ca. 1500–1700 als Kulturtransfer. – Czaika, Otfried & Holze, Heinrich (toim). *Migration und Kulturtransfer im Ostseeraum während der Frühen Neuzeit*. Stockholm: Kungliga biblioteket, lk 76–100.

Czaika, Otfried & Holze, Heinrich (toim) 2012. *Migration und Kulturtransfer im Ostseeraum während der Frühen Neuzeit*. Acta Bibliothecae regiae Stockholmiensis 80. Stockholm: Kungliga biblioteket.

Dober, Andreas 1525a. *Form vnd ordnung eyner Christlichen Meß so zu Nürmberg im Newen Spital im brauch ist*. Nürnberg: Hergot, Hans (VD16 M 4897).

Dober, Andreas 1525b. *Von der Euangelischen Mesz wie sie zu Nuernberg im Newen Spytal durch Andream Doeber gehalten wirdt Caplan doselbst*. Magdeburg: Öttinger, Heinrich (VD16 M 4896).

Draviņš, Kārlis 1960. Atradums latviešu rakstu vēsturē [Avastus lāti kirjaloo vallas]. – *Latvija* 7, 20. veebruar, lk 3.

Du Cange, Charles Du Fresne 1883–1887. *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis conditum a Carolo du Fresne ...* Ed. nova aucta pluribus verbis aliorum scriptorum a Léopold Favre. 1–10. Niort: L. Favre.

Edwards, Mark U. 1994. *Printing, Propaganda, and Martin Luther*. Berkeley: University of California Press.

Egle, Kārlis 1960. Par latviešu grāmatniecības sakumu [Lāti raamatukultuuri algusest]. – *Literatūra un Māksla* 19 (14.05), lk 3.

Flood, John L. 2016. The book in Reformation Germany. – Gilmont, Jean-François (toim). *The Reformation and the Book*. London & New York: Routledge, lk 21–103.

Geffcken, Johannes (toim) 1862. *Kirchendienstordnung und Gesangbuch der Stadt Riga nach den ältesten Ausgaben von 1530 flgg. kritisch bearbeitet und mit einer geschichtlichen Einleitung*. Hannover: Carl Rümler.

Gilmont, Jean-François (toim) 2016. *The Reformation and the Book*. English edition and translation by Karin Maag. London & New York: Routledge. [Esmatrükk 1990: Jean-François Gilmont (dir.). *La Réforme et le livre. L'Europe de l'imprime (1517–v. 1570)*. Paris: Les Éditions du Cerf.]

Higman, Francis M. 2016. French-speaking regions, 1520–62. – Gilmont, Jean-François (toim). *The Reformation and the Book*. London & New York: Routledge, lk 104–153.

Häkkinen, Kaisa 2015. *Spreading the written word: Mikael Agricola and the birth of literary Finnish*. Studia Fennica. Linguistica 19. Helsinki: Finnish Literature Society.

Ilić, Luka & Wakounig, Marija 2021. The Dream of a Border-Crossing Bible. A Study of Ungnad, Trubar, Vergerio, Konzul, and Their Co-Workers. – Dillenburger, Elizabeth & Louthan, Howard & Thomas, Drew B. (toim). *Print Culture at the Crossroads: The Book and Central Europe*. Library of the Written Word 94; The Handpress World 75. Leiden & Boston: Brill, lk 288–306.

Jannasch, Wilhelm 1958. *Reformationsgeschichte Lübecks vom Petersablass bis zum Augsburger Reichstag*. Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck 16. Lübeck: Max Schmidt-Römhild.

Johansen, Paul 1962. Zur Frage des ältesten livischen Druckes. – *Ural-Altaische Jahrbücher* 34 (3/4), lk 258–259.

Johansen, Paul 2005a. Saksa- ja mitesaksakeelsed trükitud missaraamatud Riiale 1525. – Johansen, Paul. *Kaugete aegade sära*. Tartu: Ilmamaa, lk 226–236, 459–461. [Esmatrükk 1959: Johansen, Paul. Gedruckte deutsche und undeutsche Messen für Riga 1525. – *Zeitschrift für Ostforschung* 8, lk 523–532.]

Johansen, Paul 2005b. Wanradt-Koelli katekismuse senitundmatutest järglastest. – Johansen, Paul. *Kaugete aegade sära*. Tartu: Ilmamaa, lk 221–225, 459. [Esmatrükk 1935: Johansen, Paul. Wanradt-Koelli katekismuse seni tundmatuist järglastest. – *Eesti Kirjandus* 10, lk 433–436.]

Johansen, Paul & zur Mühlen, Heinz von 1973. *Deutsch und undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 15. Köln & Wien: Böhlau.

Johnston, Andrew G. 2016. Printing and the Reformation in the Low Countries, 1520–c. 1555. – Gilmont, Jean-François (toim). *The Reformation and the Book*. London & New York: Routledge, lk 154–183.

Kala, Tiina 2007. Kirikuelu ümberkorraldamine Tallinnas 1520. aastatel ning selle majanduslikud ja sotsiaalsed tagamaad. – *Tuna* 3, lk 10–26 (https://www.ra.ee/wp-content/uploads/2017/01/KalaTiina_Kirikuelu_TUNA2007_3.pdf – 30.06.2026).

Kantz, Kaspar 1524a. *Won [!] der euägelischen Messz. Mit schoenen christlichen Gebetten vor vnd nah der entpfahung des Sacraments*. Straßburg: Schott, Johann (VD16 K 83).

Kantz, Kaspar 1524b. *Von der Euangelischen Mesß. Mit schoe]nen Christlichen Gebetten vor vnd nach der empfangung des Sacraments*. Tübingen: Morhart, Ulrich d.Ä., 1524 (VD16 K 84).

Kantz, Kaspar 1524c. *Von der Euanglyschenn Messz mit schoene Cristlichen gebeten vor vnd nach der entphahüg des Sacrameëts*. Augsburg: Ramminger, Melchior (VD16 K 81).

Kantz, Kaspar 1524d. *Von der Euangelischen Messz was die Messz sey wie vñ durch wen vnd warumb sye auffgesetzt sey. ... Ordnung der Euägelischen Messz ...* Erfurt: Stürmer, Wolfgang (VD16 B 9459).

Kaufmann, Thomas 2015. Ohne Buchdruck keine Reformation? – Oehmig, Stefan (toim). *Buchdruck und Buchkultur im Wittenberg der Reformationszeit*. Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt 21. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, lk 13–34.

Kaufmann, Thomas 2017. Der Buchdruck der Reformation und seine Weltwirkungen. – *Archiv für Reformationsgeschichte* 108, lk 115–125.

Kaufmann, Thomas 2019. *Die Mitte der Reformation: Eine Studie zu Buchdruck und Publizistik im deutschen Sprachgebiet, zu ihren Akteuren und deren Strategien, Inszenierungs- und Ausdrucksformen*. Beiträge zur historischen Theologie 187. Tübingen: Mohr Siebeck.

Kaufmann, Thomas 2025. Das war ein Vorspiel nur. – *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 5. november, lk 3.

Kauko, Mikko & Norro, Miika & Nummila, Kirsi-Maria & Toropainen, Tanja & Fonsén, Tuomo (toim) 2019. *Languages in the Lutheran Reformation: Textual Networks and the Spread of Ideas*. Crossing Boundaries: Turku Medieval and Early Modern Studies 10. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Kaunas, Domas 1998. Book Publishing Activities of the Prussian Authorities in the 16th–18th Centuries. – Kaunas, Domas & Kuolys, Darius & Koženiauskienė, Regina & Landsbergis, Vytautas & Trilupaitienė, Jūratė & Tyla, Antanas (toim). *Martynas Mažvydas and old Lithuania*. Vilnius: Pradai, lk 235–265.

- Kaunas, Domas & Kuolys, Darius & Koženiauskienė, Regina & Landsbergis, Vytautas & Trilupaitienė, Jūratė & Tyla, Antanas (toim) 1998. *Martynas Mažvydas and old Lithuania*. Vilnius: Pradai.
- Kawecka-Gryczowa, Alodia & Tazbir, Janusz 2016. The book and the Reformation in Poland. – Gilmont, Jean-François (toim). *The Reformation and the Book*. London & New York: Routledge, lk 410–431.
- Kick, Remi 2016. The book and the Reformation in the Kingdom of Sweden, 1526–71. – Gilmont, Jean-François (toim). *The Reformation and the Book*. London & New York: Routledge, lk 449–468.
- Kivimäe, Jüri 1975. Teated eestikeelsest trükisest 1525. – *Keel ja Kirjandus* 4, lk 197–207.
- Kivimäe, Jüri 1993. Teated senitundmatu eestikeelse katekismuse kohta Liivi sõja ajast. – *Keel ja Kirjandus* 7, lk 388–398.
- Kivimäe, Jüri 2000. Eestikeelsest trükisest anno 1525. – Kõiv, Lea jt (koost). *Eesti vanimad raamatud Tallinnas = Die ältesten estnischen Bücher in Tallinn (Reval)*. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 13–35.
- Kivimäe, Jüri 2025. Katekismuseajastu. Prelüüd Eesti raamatuaastale. – *Tuna* 3, lk 118–126 (<https://tuna.ra.ee/wp-content/uploads/08-tuna-2-2025-kivimae-katekismuseajastu.pdf> – 03.07.2026).
- Kivimäe, Jüri 2026. Liivi keele võimalikkusest Lübecki raamatuloos 1525. – *Keel ja Kirjandus* 3, lk 241–245 (<https://www.keeljakirjandus.ee/wp-content/uploads/sites/13/2026/03/J.KIVIMAE.pdf> – 03.07.2026).
- Krüger, Nilüfer 2001. *525 Jahre Buchdruck in Rostock: die Druckerei der Brüder vom Gemeinsamen Leben*. Rostock: Universitätsbibliothek.
- Körber, Esther-Beate 2005. Die Reformation im Ostseeraum als Kommunikations- und Verkehrereignis. – Tuchtenhagen, Ralph (toim). *Aspekte der Reformation im Ostseeraum*. Nordostarchiv, N. F., 13/2004. Lüneburg: Nordost-Institut, lk 15–44 (https://www.ikgn.de/_media/abhandlung_koerber_esther-beate_noa_band_13_2004_ostseeraum.pdf – 03.07.2026).
- Lavery, Jason 2021. Mikael Agricola and Finland's Vernacular Reformation. – Czaika, Otfried & Undorf, Wolfgang (toim). *Schwedische Buchgeschichte: Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung*. Refo500 Academic Studies 76. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, lk 73–86 (DOI:10.13109/9783666564970.73).
- Lotman, Piret 2014. *Heinrich Stahl elu ja looming*. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 14; Raamat ja aeg 3. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- Masing, Uku 1964. Hans Susi 1551. a. tõlkest. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 10, lk 121–136.
- Mickwitz, Gunnar 1936. Uusi andmeid eesti vanima raamatu ajaloo kohta. – *Ajalooline Ajakiri* 2, lk 62–65.
- Mickwitz, Gunnar 1938. Johann Selhorst und der Druck des ältesten estnischen Buches. – *Beiträge zur Kunde Estlands* 21 (1), lk 1–8.
- Miller, Voldemar 1978. Esimesed trükitud raamatud (XVI–XVII sajand). – Miller, Voldemar (koost) & Kyra, Robert (autor) & Lott, Mare (autor) & Peegel, Juhan (toim). *Eesti raamat 1525–1975: ajalooline ülevaade*. Tallinn: Valgus, lk 20–31.
- Moeller, Bernd 1979. Stadt und Buch: Bemerkungen zur Struktur der reformatorischen Bewegung in Deutschland. – Mommsen, Wolfgang J. (toim). *Stadtbürgertum und Adel in der Reformation: Studien zur Sozialgeschichte der Reformation in England und Deutschland*. Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London 5. Stuttgart: Klett-Cotta, lk 25–39.
- Mägiste, Julius 1960. Esimene eestikeelne raamat ilmus enne Wanradt-Koelli! – *Eesti Päevaleht* (Eskilstuna) 96, 26. aprill.
- Mägiste, Julius 1970. *Vanhan kirjaviron kysymyksiä: tutkielmia viron kirjakielen varhaisvaiheista 1200-luvulta 1500-luvun lopulle*. Tietolipas 64. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Müntzer, Thomas 1523. *Deüttsch kirchē ampt Vorordnet auffzuheben den hinterlistigen deckel vnter welchem das Liecht der welt vorhaltē war welchs yetzt wideruemb erscheynt mit dysen Lobgesengen vnd Goetlichen Psalmen*. Eilenburg: Widemar, Nikolaus (VD16 M 4889).

- Neddermeyer, Uwe 1998. *Von der Handschrift zum gedruckten Buch: Schriftlichkeit und Leseinteresse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit; quantitative und qualitative Aspekte*. 1–2. Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München 61. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Niermeyer, Jan Frederik 1993. *Mediae Latinitatis lexicon minus: lexique latin médiéval-français/anglais*. Leiden etc.: Brill.
- Oehmig, Stefan (toim) 2015. *Buchdruck und Buchkultur im Wittenberg der Reformationszeit*. Schriften der Stiftung Luthergedenkstätten in Sachsen-Anhalt 21. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Pettegree, Andrew 2010. *The Book in the Renaissance*. New Haven; London: Yale University Press.
- Pettegree, Andrew 2015. *Brand Luther: 1517, Printing, and the Making of the Reformation*. New York: Penguin Books.
- Pettegree, Andrew 2016. The Legion of the Lost. Recovering the Lost Books of Early Modern Europe. – Bruni, Flavia & Pettegree, Andrew (toim). *Lost Books: Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*. Library of the Written Word 46; The Handpress World 34. Leiden; Boston: Brill, lk 1–27 (DOI:10.1163/9789004311824_002).
- Pettegree, Andrew & Hall, Matthew 2004. The Reformation and the Book: A Reconsideration. – *The Historical Journal* 47 (4), lk 785–808.
- Pettke, Sabine 2010. Slüter (zuvor Kutz[k]er), Joachim (Jochim). – *Neue Deutsche Biographie* 24, lk 507 (<https://www.deutsche-biographie.de/gnd119194449.html#ndbcontent> – 03.07.2026).
- Prange 1993 = *Die Protokolle des Lübecker Domkapitels 1522–1530. Nach Vorarbeiten von Emil Ehler und Sabine Pettke bearbeitet von Wolfgang Prange. Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs* 30. *Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden* 12. Neumünster: Wachholtz.
- Pöld, Toomas 2003. Simon Wanratti katekismus 1535. – *Usuteaduslik Ajakiri* 51 (1), lk 51–85 (<https://ojs.utlib.ee/index.php/UA/article/view/23040/17457> – 03.07.2026).
- Pölsam, Inna 2000. Eesti raamatu ajaloo algus – kas luterliku või katoliku kirjasõnaga? – *Tuna* 2, lk 12–20 (https://www.ra.ee/wp-content/uploads/2017/03/PoltsamInna_Eesti_raamatu_ajaloo_TUNA2000_2.pdf – 03.07.2026).
- Pölsam-Jürjo, Inna 2026. 1525. aasta eestikeelne trükitud raamat – kas ikka veel mõistatus? – *Keel ja Kirjandus* 3, lk 236–240 (<https://www.keeljakirjandus.ee/ee/archives/49586> – 03.07.2026).
- Riising, Anne 2016. The book and the Reformation in Denmark and Norway, 1523–40. – Gilmont, Jean-François (toim). *The Reformation and the Book*. London & New York: Routledge, lk 432–448.
- Ross, Kristiina 2005. Keskaegse eesti libakirjakeele põhjendusi ja piirjooni. – *Emakeele Seltsi aasta-raamat* 51, lk 107–129 (https://www.emakeeleselts.ee/esa/ESA_51_pdf/ESA_51_Ross.pdf – 03.07.2026).
- Schmidt, Wilhelm 1954. Die Bremer evangelische Messe 1525. – *Hospitium Ecclesiae* 1, lk 52–85.
- Schwarz, Karl W. 2020. Ein Reformator aus Innerösterreich. Primus Truber und der südslawische Buchdruck in der Uracher Bibelanstalt. – Seidler, Andrea & Monok, István (toim). *Reformation und Bücher. Zentren der Ideen – Zentren der Buchproduktion*. Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens 51. Wiesbaden: Harrassowitz, lk 63–84.
- Siirak, Erna 1965. Eesti kirjasõna esimesed alged, käsikirjad ja raamatud (XIII saj. – 1629). – Vinkel, Aarne (toim). *Eesti kirjanduse ajalugu I. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 107–124.
- Smend, Julius 1896. *Die evangelischen deutschen Messen bis zu Luthers Deutscher Messe*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Spalatin, Georg 1524. *Teütsche Meß vnd Tauff wie sye yetzund zů Straßburg gehaltē werden*. Straßburg: Köpfel, Wolfgang (VD16 M 4902).
- Tode, Sven 2005. Die Reformation in Preußen – Einheit und Vielfalt reformatorischer Bewegungen. – Tuchtenhagen, Ralph (toim). *Aspekte der Reformation im Ostseeraum*. Nordostarchiv, N. F., 13/2004. Lüneburg: Nordost-Institut, lk 201–265 (https://www.ikgn.de/_media/abhandlung_tode_sven_noa_band_13_2004_preussen.pdf – 03.07.2026).

Tuchtenhagen, Ralph (toim) 2005. *Aspekte der Reformation im Ostseeraum*. Nordostarchiv, N. F., 13/2004. Lüneburg: Nordost-Institut.

Undorf, Wolfgang 2014. *From Gutenberg to Luther: Transnational Print Cultures in Scandinavia 1450–1525*. Library of the Written Word 37; The Handpress World 28. Leiden: Brill.

Undorf, Wolfgang 2016. Lost Books, Lost Libraries, Lost Everything? A Scandinavian Early Modern Perspective. – Bruni, Flavia & Pettegree, Andrew (toim). *Lost Books: Reconstructing the Print World of Pre-Industrial Europe*. Library of the Written Word 46; The Handpress World 34. Leiden & Boston: Brill, lk 101–119 (DOI:10.1163/9789004311824_006).

Undorf, Wolfgang 2021. Buchhandel und Buchsammeln in Schweden zur Zeit der Reformation und Konfessionalisierung. – Czaika, Otfried & Undorf, Wolfgang (toim). *Schwedische Buchgeschichte: Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung*. Refo500 Academic Studies 76. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, lk 13–54 (DOI:10.13109/9783666564970.13).

USTC = Universal Short Title Catalogue (<https://www.ustc.ac.uk/> – 06.07.2026).

VD16 = Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts (http://www.gateway-bayern.de/index_vd16.html – 06.07.2026).

Vilks, Andris 2025. Esimesed emakeelsed raamatud. – Lotman, Piret & Kencis, Toms (toim). *See esimene raamat. 500 aastat ühist kirjakultuuri*. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 73–76.

Vunk, Aldur 2026. Kas 1525. aasta usutrukiste levitajad arvestasid ka liivlastega? – *Keel ja Kirjandus* 3, lk 231–236.

Weismann, Christoph 1985. *Eine kleine Biblia. Die Katechismen von Luther und Brenz. Einführung und Texte*. Stuttgart: Calwer.

Weiss, Hellmuth & Johansen, Paul 1930. Bruchstücke eines niederdeutsch-estnischen Katechismus vom Jahre 1535. – *Beiträge zur Kunde Estlands* 15 (4), lk 95–133.

Weiss, Hellmuth & Johansen, Paul 1935. *400-aastane eesti raamat: Wanradt-Koell'i katekismus 1535. aastast*. Tallinn: Polügraaf.

SUMMARY

Printed works in the vernacular languages of Livonia (1525) in the context of European book history

KASPAR KOLK

Researcher, Institute of History, Tallinn University
Chief Specialist in Old Books, Tallinn University Academic Library
Librarian, Department of Manuscripts and Rare Books, University of Tartu Library
kaspar.kolk@ut.ee

Keywords: liturgical service, Lutheranism, mass, book history, book studies, Reformation

In 1525, a barrel containing Lutheran books was confiscated in Lübeck. According to the chapter register (*Actus capitulares*) of Johannes Brandes, dean of the cathedral chapter of Lübeck, the shipment included masses in Estonian, Latvian and possibly Livonian. These liturgical prints, the earliest known books printed in the vernacular languages of Livonia, have not survived. This study examines them within the wider context of European and Lutheran book culture and explores their likely content and form.

Before 1525, eighteen European vernacular languages, besides the traditional learned languages, had already entered print. These included the major languages of larger states and a few smaller languages whose appearance in print was facilitated by their proximity to important printing centres. The first printed works in the Livonian vernaculars, produced in 1525, broke this pattern. Their emergence was linked to the rapid progress of the Reformation in Livonia. They also belonged to the earliest phase of linguistic diversification within Lutheran print culture. According to the surviving evidence, the vernacular languages of Livonia were the first to enter print specifically as a result of the Lutheran Reformation. They likewise appear to represent the earliest known printed texts of Lutheran worship in any language other than German.

From the late 1520s onwards, surviving service books appeared in the Scandinavian languages. Although the Reformation initially spread there only slightly later than in Livonia, stronger support from central authorities subsequently accelerated its institutionalisation and its impact on book production. In every smaller language that saw a substantial output of Lutheran publications before the mid-sixteenth century, this development was driven by a small number of productive authors supported by rulers or patrons.

Earlier scholars interpreted the masses in the Livonian vernaculars of 1525 as adaptations of a preliminary version of Luther's *Deutsche Messe*, printed only in 1526. Such a view would require remarkably rapid and extensive preparation. Jüri Kivimäe instead suggested that they may have been based on Luther's shorter liturgical treatise, the *Formula missae*. While this interpretation is plausible for the German-language books confiscated in Lübeck, it is less convincing for texts in Livonia's indigenous languages, where a theoretical liturgical treatise would have had limited practical use. Other suggestions have identified the publications as translations of Luther's messages to Livonia, early Lutheran hymn collections, or Catholic humanist devotional works, but none is strongly supported by the surviving evidence.

This study argues instead that by 1525 Lutheran writing and publishing were already firmly established across much of Germany, and that the development of evangelical liturgy in the vernacular had in several places progressed beyond Wittenberg. Before 1525, numerous evangelical liturgical texts had appeared whose titles explicitly used the term *mass*, just as in Brandes's account. These were usually short pamphlets of eight to twenty leaves containing only a few key liturgical elements. Their preparation and publication required neither extensive resources nor institutional support. It is therefore likely that the mass prints in the Livonian vernaculars of 1525 were similar in character and scope.

Kaspar Kolk (PhD) on Tallinna Ülikooli ajaloo instituudi teadur, Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu vanaraamatu peaspetsialist ja Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonna raamatukoguhoidja. Peamisteks uurimisvaldkondadeks on keskaja ja varauusaja kirjakultuur ja raamatulugu, paleograafia ja kodikoloogia.

Kaspar Kolk (PhD) is a Researcher at the Institute of History, Tallinn University, Chief Specialist in Old Books at the Tallinn University Academic Library and a librarian at the Department of Manuscripts and Rare Books at the University of Tartu Library. His primary research areas are written culture and book history of the medieval and early modern periods, paleography and codicology.

kaspar.kolk@ut.ee